

NATALIA DOBRAS

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0009-0006-2374-5947
natalia.dobras@o2.pl

STRABON, *GEOGRAFIA* (XIV 1, 1–26). WSTĘP, PRZEKŁAD, KOMENTARZ¹

ABSTRACT. Dobras Natalia, *Strabon, „Geografia” (XIV 1, 1–26). Wstęp, przekład, komentarz* (Strabo, *Geography* [XIV 1, 1–26]. Introduction, translation and commentary).

The paper contains a translation of a fragment of the 14th book of the geographical treatise *Geography* by the Greek perieget, geographer and historian Strabo of Amaseia. The work has an introduction presenting the author, his treatise with an explanation of the concept of ancient periegesis, and the scientific and cultural value of Strabo's work. The main part of the work includes a translation of passages from 1 to 26 from Chapter 1 of the 14th book of *Geography*, presenting the topography of Ionia, the history of the colonization of the land with an enumeration of the main cultural centers, and then a detailed presentation of the locations: Smyrna, Miletus, Myus, Priene, Samos, Icaria, Ephesus. A translation of the excerpts has been provided with an author's commentary explaining the scientific terminology and enriching the work with a historical, religious, moral or political context. The fragment of the treatise has been translated and edited on the basis of the original text in the 1877 edition by A. Meineke, the English translation by H.C. Hamilton from 1903, and the critical edition by G. Kramer from 1852. The rough and descriptive style of Strabo's writing has been maintained.

Keywords: Strabo; *Geography*; periegesis; Ionia; dodekapolis

Strabon (gr. Στράβων)² był greckim geografem oraz historykiem, urodzonym w Amasei w ok. 63 r. p.n.e., zmarłym zaś między 23 a 25 r. n.e. Zasłynął jako autor monumentalnego dzieła geograficznego spisane go w siedemnastu księgach i zatytułowanego *Geografia*³ (gr. Γεωγραφικά), będącego swego rodzaju

¹Artykuł jest skróconą wersją pracy licencjackiej pt. *Strabon „Geografia” (XIV 1, 1–36). Przekład ze wstępem i komentarzem* napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Magdaleny Stuligrosz w Instytucie Filologii Klasycznej UAM w Poznaniu.

²Gr. στράβων oznacza „zezowaty” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 114) – określenie to, choć greckie z pochodzenia, było używane przez starożytnych Rzymian w odniesieniu do każdego, którego oczy były zniekształcone lub zdeformowane. Można zatem przypuszczać, że geograf posiadał wadę wzroku, cierpiał na jakąś chorobę gałek ocznych (np. zez) lub w jakiś inny sposób pod tym względem się wyróżniał (Pothecary 1999: 691–703).

³O nazwie swojego dzieła wspomina sam Strabon w księdze XVII (1, 36), nazywa je tam jednak Ὑπομνήματα τῆς γεωγραφίας (dosł. *Zapiski geograficzne*).

skarbnicą wiedzy na temat topografii, etnografii, historii, polityki oraz wszelkich zjawisk i procesów kulturowych zachodzących u ludów starożytnych wokół basenu Morza Śródziemnego.

Powyższe wersy to przykładowa wersja zdań-kluczy rozpoczynających biograficzną partię tekstu w różnego rodzaju opracowaniach utworów oraz wprowadzeniach do dzieł literackich. Jest to niezbędny element każdej takiej pracy, zawiera bowiem informacje, które umożliwiają pełne zrozumienie dzieła na każdej z jego płaszczyzn, oraz takie, które ułatwiły tłumaczowi pracę nad przekładem. Taką samą świadomość rozumienia tekstu na wielu jego obszarach przejawia w swoim dziele również sam Strabon (XIV 1, 9), wtrącając podczas charakterystyki terenów wokół miasta Milet zdanie: „ἀνάγκη δ' ἐπὶ τῶν ἐνδόξων τόπων ὑπομένειν τὸ περισκελὲς τῆς τοιαύτης γεωγραφίας”⁴. Autor dokładnie wie, że jak w przypadku poznania sensu absolutnego jakiegokolwiek dzieła literackiego konieczna jest znajomość rysu historycznego epoki, danych biograficznych autora, wydarzeń z jego życia czy warstwy leksykalnej utworu, tak samo przy poznaniu w pełni przestrzeni geograficznej niezbędne jest przejście przez passusy zawierające szereg opisów dotyczących rozlokowania miast, odległości między obiektami, przeliczeń jednostek miar czy ukształtowania terenu.

O życiu autora *Geografii* nie wiadomo jednak wiele. Strabon, mimo iż był pisarzem okresu cesarstwa, czyli epoki, w której literatura była w fazie największego rozkwitu, w jakiś sposób został pominięty przez jemu współczesnych. Był mało znanym twórcą w Cesarstwie Rzymskim, czego najbardziej prawdopodobnymi przyczynami mogły być język⁵, tematyka dzieła i obszerny charakter utworu, stanowiący przeszkodę do wykonania wielu kopii. Choć starożytni Grecy interesowali się zagadnieniami dotyczącymi Ziemi i Wszechświata oraz w danym okresie wiele osiągnęli w geografii, Rzymianie przejawiali zupełnie inny stosunek do życia oraz nauki. Cechował ich pragmatyzm oraz zamiłowanie do wiedzy praktycznej, więc jako lud wojskowy oraz rolniczy ograniczali się do rozpowszechniania konkretnego typu literatury naukowej. Strabon, poza nielicznymi wzmiankami przez późniejszych autorów⁶, nie stał się przedmiotem prac innych zajmujących się dziedziną geografii⁷, a jedyne informacje, jakie można uzyskać o jego życiu, pochodzą z jego własnych odniesień na swój temat zawartych w utworze⁸.

⁴Tj. „W przypadku znanych miejsc trzeba wytrzymać trud tego rodzaju geografii”.

⁵Utwór został napisany w języku greckim, podczas gdy w czasach Strabona w epoce cesarstwa prym wiodła łacina – to głównie w tym języku pisano oraz czytano.

⁶Wzmiankuje o nim np. Józef Flawiusz (Jos. *Antiq.* XIV 7). Strabon został odkryty na nowo w V w. p.n.e.

⁷Nie wspomina o nim ani Pausaniasz, ani Pliniusz Młodszy.

⁸Wróbel 2012: 118.

Strabon urodził się ok. 63 r. p.n.e. w Amasei⁹, mieście zhellenizowanym i będącym królewską rezydencją królów Pontu. Autor nie wspomina nic o swoim ojcu, jednak na podstawie jego własnej relacji na temat matki¹⁰ wnioskuje się, że pochodził z zamożnego domu. Ze względu na rodowód matki oraz jej powiązania z królami pontyjskimi: Mitrydatesem V Euergetesem oraz Mitrydatesem VI Eupatorem jego rodzina była zaangażowana w politykę. Strabon był potomkiem Dorylaosa, dowódcy wojskowego, a prywatnie – przyjaciela Euergetesa. Kiedy Dorylaos szukał na Krecie wojsk najemnych, król został zamordowany pod Synopą. Po tym wydarzeniu oficer porzucił wszelkie myśli o powrocie do Pontu i postanowił pozostać na wyspie. Udał się do Knossos, gdzie również został dowódcą wojskowym, i zakończywszy wojnę z ludem Gortyny¹¹, dostąpił na wyspie najwyższych zaszczytów. Tam ożenił się z Macedonką Sterope i spłodził troje dzieci, w tym syna Lagetasa, o którego córce Strabon pisze, że była „matką mojej matki”¹². Brat Dorylaosa – Filetajros, pozostawszy w Poncie, miał syna również o imieniu Dorylaos, który pod wodzą Mitrydatesa VI doszedł do wysokiej rangi wojskowej i służył przeciwko Rzymianom w wojnach mitrydatejskich¹³. Był także przez pewien czas naczelnym kapłanem w Comana Pontica. Na życzenie Mitrydatesa VI dzieci Dorylaosa: Lagetas, Stratarchas oraz ich siostra wrócili do Pontu. Strabon podaje, że jego czasów dożył tylko Stratarchas i geograf ujrzał go już jako sędziwego starca. Według opowiadania, rodzina Strabona miała stracić na znaczeniu wraz ze śmiercią Mitrydatesa, i chociaż niektórzy z jego późniejszych potomków przyłączyli się do stronnictwa rzymskiego, nie odzyskali już dawnych zaszczytów ani majątków¹⁴.

Przyjmuje się, że Strabon żył za panowania Augusta¹⁵ oraz w pierwszych latach panowania Tyberiusza¹⁶, jako że w trzydziestym ósmym roku życia udał się z Gyaros do Koryntu¹⁷, gdzie akurat przebywał Oktawian August po zwycięstwie pod Akcjum¹⁸, wspomina o trzęsieniu ziemi w Sardes w 17 r.¹⁹, a także

⁹ Amasea – starożytna nazwa miasta Amasya w środkowej Turcji.

¹⁰ Strabon przedstawia historię swojego rodu podczas opisu Knossos na Krecie (Strab. X 4, 10).

¹¹ Gortyna – drugie pod względem znaczenia miasto na Krecie, w okresie cesarstwa rzymskiego było stolicą Krety.

¹² Gr. „τοῦ δὲ Λαγέτα θυγάτηρ ἦν ἡ μήτηρ τῆς ἐμῆς μητρός” (Strab. X 4, 10). Oznacza to, że Dorylaos był prapradziadkiem Strabona.

¹³ Wojny mitrydatejskie – nazwa trzech konfliktów między Rzymem a Królestwem Pontu w latach 88–63 p.n.e. Działania wojenne wszczął Mitrydates VI, który przyłączył do Królestwa Pontu rzymską prowincję Azję, a także nakazał rzeź wszystkich Rzymian w prowincji. Wojny zakończyły się zwycięstwem Rzymian i śmiercią Mitrydatesa VI w 63 r. p.n.e.

¹⁴ Kuin 2017: 102–118.

¹⁵ Tj. 27 – 14 r. p.n.e.

¹⁶ Tj. 14 r. p.n.e. – 37 r. n.e.

¹⁷ Tj. 29 r. p.n.e. (Strab. X 5, 3).

¹⁸ Tj. po bitwie morskiej pod Akcjum w 31 r. p.n.e., którą stoczył przeciwko Markowi Antoniuszowi i Kleopatrze.

¹⁹ Strab. XIII 4, 8.

pisze o śmierci Juby II jak o wydarzeniu niedawnym²⁰. Otrzymał specjalistyczne wykształcenie od wielkich nauczycieli swoich czasów, studiował pisma różnych geografów i filozofów starożytności. Będąc bardzo młodym człowiekiem pobierał nauki gramatyki i retoryki u Aristodemosa w Nysie²¹ w Karii, a następnie studiował filozofię u Ksenarchosa z Seleucji²², filozofa perypatetycznego²³. W wieku lat osiemnastu (45 r. p.n.e.) wyjechał do Rzymu, gdzie kontynuował naukę u geografa Tyranniona²⁴. W księdze XVI zaś Strabon wyjawia²⁵, że studiował filozofię Arystotelesa u Boetosa z Sydonu²⁶. Ostatnim mentorem autora *Geografii* był Atenodor Kananejczyk²⁷, który przekazał mu swoją filozofię stoicką, wiedzę o regionach imperium oraz umożliwił kontakty z elitą rzymską. Najprawdopodobniej to dzięki Atenodorowi Strabon odszedł od filozofii swoich dawnych nauczycieli, Ksenarchosa i Tyranniona, oraz posiadał tak szczegółowe informacje o krainach Imperium Rzymskiego²⁸.

Życie Strabona obfitowało w długie podróże²⁹. Oprócz wędrówek po Azji Mniejszej i czasu spędzonego w Rzymie, w 24 r. p.n.e. wraz ze swoim przyjacielem Eliuszem Gallusem³⁰ przebywał w Egipcie, skąd wyruszył w dół Nilu do Aswanu i granic Etiopii³¹. Przez długi czas gościł także w Aleksandrii, gdzie najprawdopodobniej zbierał potrzebne materiały³² i studiował astronomię oraz matematykę. Podróżowanie po Morzu Śródziemnym i Bliskim Wschodzie, zwłaszcza w celach naukowych, było bardzo popularne w epoce augustowskiej, znacznie ułatwiał je bowiem względny spokój, jaki panował w czasach Augusta.

²⁰ Juba II był władcą Numidii oraz Mauretanii; zmarł w 23 r. n.e. (Strab. XVII 3, 25).

²¹ Aristodemos z Nysy – grecki historyk oraz retor, żył w I w. p.n.e. Miał krewnego o takim samym imieniu, który również był retorem w Nysie – nie wiadomo, który z nich był autorem *Ἱστορίαι* (tj. *Dzieje*), utworu historycznego w pięciu księgach. O Aristodemosie Strabon wspomina w ks. XIV 1, 48.

²² Ksenarchos z Seleucji – grecki filozof, żyjący w I w. p.n.e. Swoją naukę opierał na doktrynach Arystotelesa (Strab. XIV 5, 4).

²³ Zob. Reale 1999: t. III, 139–171; Reale 1999: t. IV, 27–72.

²⁴ Tyrannion – grecki gramatyk oraz geograf, żyjący w I w. p.n.e. Został sprowadzony do Rzymu jako jeńiec wojenny oraz niewolnik z pontyjskiego Amisus.

²⁵ Strab. XVI 2, 24.

²⁶ Boetos z Sydonu – żył w I w. p.n.e., zwolennik filozofii Arystotelesa oraz autor komentarzy do pism arystotelesowych, w latach późniejszych został filozofem stoickim.

²⁷ Atenodor Kananejczyk – filozof stoicki, żyjący w latach 74 p.n.e. – 7 n.e. Był uczniem Posejdoniosa z Rodos, geografa.

²⁸ Hamilton 1903: 6–8.

²⁹ Hamilton 1903: 9.

³⁰ Gaius Aelius Gallus – żył w I w. p.n.e., żołnierz Rzymu oraz prefekt w Egipcie za czasów Augusta.

³¹ Strab. II 5, 11–12.

³² Biblioteka Aleksandryjska była największą biblioteką starożytnego świata, w jednym miejscu mógł więc znaleźć dzieła Eratostenesa, Posejdoniosa, Hipparcha czy Apollodora – uczonych, na których często się powoływał.

Po tym okresie nie ma dalszych wzmianek o podróżach aż do 17 r. n.e., kiedy Strabon wziął udział w triumfie rzymskiego wodza Germanika³³.

W pewnym momencie swojego życia geograf powrócił do rodzinnego miasta, Amasei, gdzie rozpoczął prace nad *Szkicami historycznymi*³⁴ (gr. Ἱστορικὰ ὑπομνήματα), które miały być kontynuacją monumentalnego dzieła Polibiusza³⁵ (czterdzieści trzy księgi). Mając na celu opisanie historii świata znanego z czasów podboju Grecji przez Rzymian, Strabon sam je cytuje, inni zaś klasyczni autorzy wspominają jedynie, że istniały³⁶, jedynym zaś zachowanym dokumentem jest fragment papirusu będący obecnie w posiadaniu Uniwersytetu w Mediolanie³⁷.

Nie wiadomo, kiedy dokładnie powstała *Geografia*, przypuszcza się, że jej pierwsze wydanie mogło pojawić się najwcześniej w 7 r. n.e., a najpóźniej około 17 r. n.e.³⁸. Pewne jest, że została napisana po ukończeniu *Szkiców historycznych*, Strabon wspomina bowiem w księdze I³⁹, że *Geografia* ma być kontynuacją poprzedniego dzieła. Autor najprawdopodobniej pracował nad utworem przez wiele lat i systematycznie go korygował. Finalną wersję wydano prawdopodobnie po śmierci Strabona, po 21 r. n.e. Choć dzieło nie cieszyło się popularnością w okresie Cesarstwa Rzymskiego, w V wieku nabrało tak dużego znaczenia, że zaczęto je uważać za najważniejsze literackie i naukowe osiągnięcie geograficzne, samego zaś Strabona za pierwowzór geografa. Pierwsze tłumaczenie utworu na łacinę pojawiło się jednak dopiero pod koniec XV wieku we Włoszech⁴⁰.

Utwór Strabona jest kroniką encyklopedyczną i składa się z opisu politycznego, gospodarczego, społecznego, kulturowego oraz geograficznego, obejmującego prawie całą Europę i Morze Śródziemne. Tematem jego ksiąg stały się: Wyspy Brytyjskie, Półwysep Iberyjski, Galia, Germania, Alpy, Włochy, Grecja, północny region Morza Czarnego, Anatolia, Bliski Wschód, Azja Środkowa i Afryka Północna, co czyni dzieło najdokładniejszym i najbardziej jakościowym „atlasem geograficznym świata” tamtych czasów. Sam autor deklarował w pierwszych księgach, że utwór jest próbą zebrania całej wiedzy geograficznej i napisania ogólnego traktatu o geografii, który ma być łatwy do zrozumienia

³³ Gaius Claudius Germanicus – wódz rzymski, żyjący w latach 15 p.n.e. – 19 n.e. Bratanek Tyberiusza, a mąż Agrypiny. Odnosił zwycięstwa w Germanii, w 17 r. n.e. został wysłany na wyprawę do Azji (Strab. VI 4, 2).

³⁴ Hamilton 1903: 10; Potheary 2005; Lindsay 2014: 1–7.

³⁵ Mowa tu o *Dziejach* (gr. Ἱστορίαι), które dotyczą historii Rzymu w latach 264–146 p.n.e. Zarówno dzieło Strabona, jak i Polibiusza zachowało się w nielicznych fragmentach.

³⁶ Plut. *Luc.* 28, 7; *Sulla* 26. Często cytuje go Józef Flawiusz w *Dawnych dziejach Izraela* (gr. Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία), nie wymienia jednak tytułu dzieła (np. XIII 10, 4).

³⁷ Papirus 46.

³⁸ Zob. Potheary 2007, Dueck 1999: 467–478.

³⁹ Strab. I 1, 23.

⁴⁰ Hamilton 1903: 23.

oraz przyjemny w lekturze dla wykształconego czytelnika, ale jednocześnie ma być wystarczająco pouczający i bogaty w informacje. W tekście więc, poza opisami znanych Strabonowi krain, zawarto podstawowe definicje geograficzne, liczne nazwy geograficzne⁴¹ oraz informacje etnograficzne, historyczne czy z zakresu nauk przyrodniczych i medycznych.

Pierwsza oraz druga księga stanowią dyskursywne wprowadzenie do *Geografii*⁴². Strabon przedstawia w nich ogólne problemy geograficzne oraz zagadnienia dotyczące geografii naukowej, wdaje się w polemikę ze swoimi poprzednikami, Eratostenesem⁴³ oraz Posejdoniosem⁴⁴, a także dokonuje przeglądu ekumeny. Ten fragment utworu jest szczególnie ważny, ponieważ Strabon stara się w nim udowodnić, że Eratostenes popełnia błąd, negując wiarygodność informacji geograficznych podanych przez Homera oraz twierdząc, że poeci nie znają się na geografii i przy opisach nie kierują się naukowym podejściem, lecz mają na celu przede wszystkim zaintrygowanie odbiorcy nadzwyczajnością lokacji. Broni Homera, powołując się na fragmenty *Iliady* i stwierdza, że poeta postrzegał Ziemię jako wyspę otoczoną oceanem⁴⁵. Pozostałe piętnaście ksiąg opisuje geografii poszczególnych regionów: księgi III i IV – Hiszpanię oraz Galię, księgi V i VI – Sycylię oraz Italię, księga VII – północno-wschodnią Europę, księgi VIII–X – Helladę, księgi XI–XIV – Azję Mniejszą, księga XV – Indie i Persję, księga XVI – Asyrię, Syrię, Arabię i Babilonię, księga XVII – Egipt i Libię.

Strabon zajmuje też stanowisko w kwestii determinizmu geograficznego⁴⁶. Przyznaje, że bogactwo cywilizacji greckiej przynajmniej częściowo jest wynikiem korzystnego morskiego położenia Grecji kontynentalnej i formułuje teorię, w której zakłada korelację między postępowaniem cywilizacyjnym społeczeństwa a dostępem ludności do morza⁴⁷. Jednocześnie utrzymuje jednak, że same względy geograficzne nie mogą tłumaczyć wielkości narodu, i że Grecja stała się potężna dzięki należytemu poszanowaniu jej obywateli dla sztuki

⁴¹ Ponad 4 tysiące.

⁴² Kim 2007: 363–388, Connors 2011: 139–152.

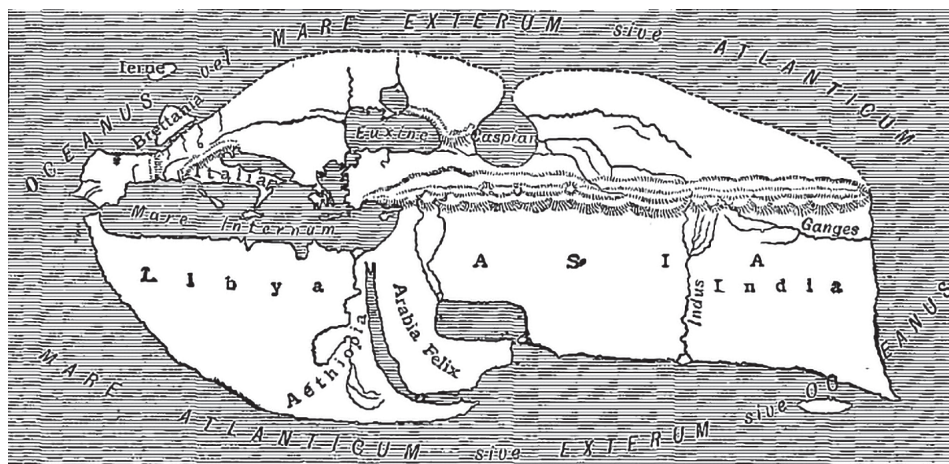
⁴³ Eratostenes (III–II w. p.n.e.) był pierwszym systematycznym pisarzem geografii, reprezentował jednak bardziej techniczne podejście: dla niego geografia była nie tylko opisywaniem powierzchni, ale też zapisem kartograficznym, mierzeniem odległości i lokalizowaniem. Napisał dzieło geograficzne *Geografia* (gr. Γεωγραφία), w którym w trzech księgach zawarł swój wykład dotyczący podstaw geografii i jej historii oraz przedstawił własne wyobrażenie świata (Tarn 1957: 462–464).

⁴⁴ Posejdonios z Rodos (II–I w. p.n.e.) – grecki polityk, historyk, filozof oraz geograf. Opublikował dzieło *O oceanie i terenach przyległych*, w którym przedstawił aktualny stan wiedzy na temat geografii oraz zawarł informacje o ludach zamieszkujących konkretne tereny (Tarn 1957: 476–477).

⁴⁵ Strab. I 1, 2–3.

⁴⁶ Hamilton 1903: 10.

⁴⁷ Strab. VIII 1, 3.

Ilustracja nr 1: mapa świata według Strabona

ki i polityki⁴⁸. W XVII księdze zaś ujawnia swój stoicki pogląd na działania natury⁴⁹.

W odniesieniu do geografii fizycznej w jego pracy widać wielki postęp w stosunku do wszystkich poprzednich utworów geograficznych, choć biorąc pod uwagę współczesne standardy, jego opisy geologiczne, kształtu linii brzegowej czy łańcuchów górskich wydają się błędne. Jeśli chodzi o geografę matematyczną, pomimo braku wykształcenia naukowego (zwłaszcza w dziedzinie astronomii i fizyki) Strabon zdołał nadać dziełu naukowy charakter. Sam był dobrze zaznajomiony z historią oraz tradycjami mitologicznymi, w pozostałych sferach korzystał zaś z badań Eratostenesa, Hipparcha i Posejdoniosa. Uznał za słuszne główne wnioski astronomów dotyczące sferycznej figury i wymiarów Ziemi, jej stosunku do ciał niebieskich oraz wielkich kręgów globu czy podziału na pięć stref. Za Hipparchem powtarza, że niemożliwe jest dokonanie prawdziwych postępów w geografii bez obserwacji astronomicznych w celu określenia szerokości i długości geograficznej⁵⁰.

Wybrany fragment księgi XIV *Geografii* przedstawia niezwykle ważny moment w historii starożytnej Grecji, tj. „wielką kolonizację”. Strabon na kartach dzieła kolejno relacjonuje etapy zasiedlania zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej, skupiając się na terytorium Jonii i ze szczegółami przedstawiając charakterystykę opanowanego przez Greków terenu, rozwój zakładanych miast, dokonania kolonistów, a także spuściznę pozostawioną przez dawne ludy. Autor rozpoczyna księgę od krótkiego opisu krainy w liczbach, w którym zawiera

⁴⁸ Strab. II 5, 26.

⁴⁹ Zob. Pacewicz 2007.

⁵⁰ Hamilton 1903: 11.

charakter linii brzegowej, wskazówki nawigacyjne oraz przybliżone odległości między głównymi ośrodkami kulturowymi i punktami geograficznymi. Następnie, powołując się na Ferekydesa z Aten, poetów: Mimnermosa i Anakreonta oraz ludową tradycję, odtwarza przebieg jońskiej kolonizacji, by ostatecznie przejść do szczegółowej prezentacji obszarów miejskich oraz okolicznych terenów, zaczynając od nakreślenia dziejów Smyrny. Później Strabon oprowadza swojego czytelnika kolejno przez Milet, Myus, Priene, Samos, Ikarię i Efez⁵¹.

Strabon sam o sobie pisze, że wiele podróżował i najprawdopodobniej odwiedził najwięcej miejsc ze wszystkich geografów. Według swojej oceny jest pierwszą osobą, która opisuje tereny zarówno na tak dalekim wschodzie, jak i zachodzie. Zaznacza, że wiele podanych przez niego informacji geograficznych jest wynikiem własnych obserwacji⁵². Na podstawie opisu Jonii można jednak wysnuć przypuszczenie, że mimo odbycia tylu podróży autor nie odwiedził każdego opisywanego miejsca – raz tereny przedstawia bardzo szczegółowo (wyszczególniona odległość do kilku okolicznych miejscowości), a opis jest rozbudowany (zawiera tło historyczne, spis budynków, charakterystykę terenu)⁵³, w innych zaś przypadkach wspomina o mieście jedynie pobieżnie⁵⁴. Skromny opis dzielnic i miast, które wymienia Strabon, można zatem uznać za dowód, że swoją wiedzę o nich czerpał tylko z ksiąg, podczas gdy kompletność i dokładność jego opisu – wprost przeciwnie, jest dowodem na to, że owe tereny odwiedził. Niewykluczone też, że pewna dekompozycja w charakterystyce terenu jest skutkiem wartościowania wiadomości przez autora i pominięcia przez niego treści dla niego zbyt oczywistych lub nieistotnych. Wiadomo, że Strabon celowo nie wspominał w swoim dziele o wielu rzeczach i miejscach, które w jego wyobrażeniu nie pasowały do konceptu utworu oraz mogłyby być niezrozumiałe dla tej grupy odbiorców, dla której pisał – zapowiedział, że jego praca jest przeznaczona dla wszystkich dobrze wykształconych, a zwłaszcza dla tych, którzy zajmują wyższe stanowiska w administracji⁵⁵. Jego dzieło miało na celu przekazać takim odbiorcom informacje geograficzne i historyczne o każdym kraju, bez których osoba zaangażowana w sprawy polityczne nie może się obejść. Zapewne autor zamierzał również zamknąć swój utwór w odpowiednich ramach, w przeciwnym razie pojawiałby się problem z rozpowszechnieniem go wśród odbiorców⁵⁶.

Fragment obejmujący passusy 1–26 wystarcza, żeby zobaczyć, że Strabon podczas charakterystyki miast posługuje się pewnego rodzaju schematem: opis

⁵¹ Strabon porusza się z południa Jonii na północ.

⁵² Strab. II 5, 11.

⁵³ Zob. opis Miletu (Strab. XIV 1, 6–7) lub Efezu (Strab. XIV 1, 20–26).

⁵⁴ Zob. opis Priene (Strab. XIV 1, 12).

⁵⁵ Hamilton 1903: 9.

⁵⁶ W przypadku ręcznego kopiowania utworów czasem konieczna była redukcja treści, dzięki czemu dzieło mogło trafić do obiegu.

każdego miasta poprzedzony jest wstępem dotyczącym położenia w przestrzeni oraz zawierającym wskazówki nawigacyjne. Następnie autor przedstawia wygląd miejsca naprzemiennie z tłem historycznym, okazjonalnie zamieszczając jeszcze etymologię nazwy ludu, na końcu wylicza zasłużonych mieszkańców. W *Geografii* widać skłonność twórcy do wartościowania naturalnych warunków środowiska pod względem ich ekonomicznej przydatności, w tekście nie brak więc opisów zasobności terenów, informacji dotyczących obecności portów w mieście czy obserwacji na temat wytwórstwa danego regionu, gospodarki, handlu i potencjalnych konfliktów etnicznych. Geograf jest świadomy tego, że podział fizyczny oraz etnograficzny lądów nie jest tożsamy z podziałem politycznym, obowiązującym na danym terenie, a także, że warunki naturalne często mają bezpośredni wpływ na sytuację wewnętrzną.

Strabon powołuje się głównie na autorów greckiego pochodzenia (m.in. Polibiusza, Posejdoniosa, Ferekydesa z Aten) i stosunkowo mało korzysta z pisarzy rzymskich (np. z Cezara)⁵⁷. W przypadku opisu Jonii swój materiał opiera nie tylko na lokalnych tradycjach, autopsji oraz utworach wielkich pisarzy, ale czerpie też z lokalnych twórców, którzy zachowali epichoryczne mity, tak interesujące Strabona. W ten sposób w *Geografii* można znaleźć testimonia oraz fragmenty z Mimnermosa z Kolofonu, Anakreonta z Teos, Kallinosa z Efezu, Hipponaksa z Efezu, Anaksymenesa z Lampsakos, Hekatajosa z Miletu, Artemidora z Efezu oraz Heraklita z Efezu. Oprócz nich przywoływał także Eforosa z Kyme, Kalistenesa z Olintu, Kallimacha z Cyreny oraz Menandra z Aten⁵⁸. W tekście nie brak również odniesień oraz wzmianek dotyczących postaci Homera⁵⁹ – widać, że wpływ poety na twórcę *Geografii* był bardzo silny⁶⁰. Strabon uważa Homera za źródło wszelkiej wiedzy i mądrości, bezkrytycznie podchodząc do działalności literackiej autora *Iliady* pod względem przekazywanej wiedzy. W niektórych fragmentach *Geografii* twórca – geograf – stara się nadawać sens słowom poety odnośnie do topografii greckiej i umyślnie korzysta z zasobów jego poezji, czyniąc z niej podstawę opisu geograficznego, zamiast posłużyć się materiałem geografii *stricto* naukowej.

W utworze Strabona mit, tak jak poezja, staje się świadectwem historycznym i dowodem na istnienie pewnych zjawisk oraz zdarzeń⁶¹. Mit jest wszechobecny w całej *Geografii*; Strabon polega na micie oraz poezji i posługuje się nimi przy omawianiu szerokiej gamy lokalizacji, uzasadniając prawdziwość swoich wyjaśnień dotyczących wydarzeń historycznych, atrybutów kulturowych czy cech topograficznych danego miejsca. Postępuje tak zwłaszcza w przypadku, gdy

⁵⁷ Zob. Wróbel 2012: 119–120.

⁵⁸ Dueck 2020: 251–263.

⁵⁹ Zob. Strab. XIV 1, 6; XIV 1, 8; XIV 1, 18.

⁶⁰ Lawrence 2007: 363–388.

⁶¹ Dueck 2020: 276–290.

konkretna informacja została zakwestionowana przez innego autora⁶². Strabon wykorzystuje różnego rodzaju mity, aby zaakcentować różnorodność współczesnego mu zjawiska i wydarzenia: kolonizację Jonii⁶³, etymologię nazwy miasta Pygela⁶⁴, eponimy Smyrny⁶⁵ czy Morza Ikaryjskiego⁶⁶, a także istnienie jaskini Endymiona⁶⁷ czy świątyni w pobliżu jeziora Selinusia⁶⁸. W przypadku historii założycieli miast zaś widać, że Strabon poświęca dużo miejsca na próby rozwikłania warstw plemiennego rozmieszczenia, próbuje pogodzić różne tradycje i wersje przeszłości danego miasta, stosując się przy tym do zasady złotego środka⁶⁹ – opiera się na własnym poczuciu tego, co wiarygodne, a co nie. Strabon często na dowód pochodzenia danej społeczności wspomina o świątach, grobowcach i kapliczkach, a nawet innych rdzennych motywach i zjawiskach, typowych dla owego obszaru.

Godny wzmianki wydaje się fakt, że Strabon, mimo swojej szczegółowej charakterystyki miast oraz krain, prawie w ogóle nie zwraca uwagi na architekturę danego terenu oraz obecność dzieł sztuki, a jedyne zainteresowanie tym tematem w przetłumaczonym *passusie* przejawia podczas opisu wyspy Samos i miast Branchidaj oraz Efez⁷⁰. W każdym przypadku uwaga Strabona skupia się wokół świątyni znajdującej się w danym miejscu, i podkreśla przy tym jej ogromne znaczenie, przyczyniające się do sławy miasta. Opisowi świątyni towarzyszy także wspomnienie o obrazach ilustrujących treść konkretnego mitu czy posągach wybitnych twórców. Brakuje jednak jakichkolwiek opisów, dzięki którym można by wyobrazić sobie wygląd danego dzieła⁷¹.

Należy również zauważyć, że Strabon sam wielokrotnie podkreśla, iż niektóre podawane przez niego informacje mogą być subiektywne, nieaktualne bądź nieprawdziwe. Często stara się rozwiewać wątpliwości i tłumaczyć kwestie, które wydawały mu się niezrozumiałe. Język Strabona jest prosty, odpowiedni do podjętej tematyki, bez afektacji, a przede wszystkim jasny i czytelny.

⁶² Zob. Strab. XIV 1, 8; XIV 1, 18.

⁶³ Zob. Strab. XIV 1, 3.

⁶⁴ Zob. Strab. XIV 1, 20.

⁶⁵ Zob. Strab. XIV 1, 4.

⁶⁶ Zob. Strab. XIV 1, 19.

⁶⁷ Zob. Strab. XIV 1, 8.

⁶⁸ Zob. Strab. XIV 1, 26.

⁶⁹ Zob. opis Smyrny (Strab. XIV 1, 4) lub Efezu (Strab. XIV 1, 20–26).

⁷⁰ Zob. Strab. XIV 1,5; XIV 1, 14; XIV 1, 23.

⁷¹ Zob. Ławińska-Tyszkowska 2006–2007.

PRZEKŁAD Z KOMENTARZEM

[1] Pozostaje opowiedzieć o Jonach⁷², Karach⁷³, i o wybrzeżu za górami Taurus⁷⁴, które zajmują Licyjczycy⁷⁵, Pamfilowie⁷⁶ i Cylicjczycy⁷⁷: w ten sposób bowiem zakończyłby się cały opis geograficzny⁷⁸ półwyspu, o którego przesmyku mówiłem⁷⁹, że jest przejściem z Morza Czarnego⁸⁰ do Zatoki Issyjskiej⁸¹.

[2] Opłynięcie Jonii⁸² wzdłuż wybrzeża liczy mniej więcej 3 430 stadiów⁸³ ze względu na zatoki i kształt półwyspu w większej części kraju, zaś odległość w linii prostej wcale nie jest znaczna. Otóż sama odległość z Efezu⁸⁴ aż do Smyrny⁸⁵ to droga 320 stadiów w linii prostej:

⁷² Jonowie – mieszkańcy Jonii. Indoeuropejskie plemię protogreckie, obok Achajów i Eolów, które w II tys. p.n.e. zasiedliło tereny środkowej i południowej Grecji, tworząc kulturę mykeńską. W X w. p.n.e. skolonizowali wybrzeża Azji Mniejszej i wyspy Morza Egejskiego, zakładając tam dwanaście miast, tworzących tzw. dodekapolis.

⁷³ Karowie – indoeuropejski lud zamieszkujący tereny Karii, krainy w południowo-zachodniej części Azji Mniejszej na terenie dzisiejszej Turcji w prowincji Muğla.

⁷⁴ Taurus – łańcuch górski w południowej Turcji graniczący z Wyżyną Anatolijską. Pasma górskie swoją nazwę zawdzięcza wierzeniom starożytnych mieszkańców Bliskiego Wschodu, według których deszcze w tych górach miały być wywoływane przez boga burzy Adada, którego symbolem i przedstawieniem był byk (gr. ταῦρος – „byk”) (Abramowiczówna 1958: t. IV, 285).

⁷⁵ Licyjczycy – lud zamieszkujący tereny Licji, krainy w południowo-zachodniej części Azji Mniejszej na terenie dzisiejszej Turcji w prowincji Antalya.

⁷⁶ Pamfilowie – lud zamieszkujący tereny Pamfilii, krainy w południowej części Azji Mniejszej na terenie dzisiejszej Turcji w prowincji Antalya.

⁷⁷ Cylicjczycy – lud zamieszkujący tereny Cylicji, krainy na pograniczu Azji Mniejszej i Syropalestyny na terenie dzisiejszej Turcji w prowincjach Mersin, Adana, Osmaniye.

⁷⁸ Periplus (gr. περίπλοος; dosł. „żegluga wokół”) (Abramowiczówna 1958: t. III, 507) – odmiana periegezy; termin używany w nawigacji starożytnej Grecji, Fenicji oraz starożytnego Rzymu. Oznaczał opis linii brzegowej i morskiej podróży spisany na rękopisie. Przedmiotem opisu były głównie miasta portowe, przybrzeżne krainy, do których można było dotrzeć okrętem oraz charakterystyczne elementy danego obszaru morskiego. Nierzadko zawierał także wskazówki nawigacyjne oraz przybliżone odległości między punktami podróży (zob. Podbielski 2018: 153–164).

⁷⁹ Zob. Strab. XII 1,3.

⁸⁰ Morze Czarne – śródlądowe morze Oceanu Atlantyckiego, położone między południowo-wschodnią Europą a południowo-zachodnią Azją. Nazywane „Morzem Gościnnym”.

⁸¹ Zatoka Issyjska – zatoka w północno-wschodniej części Morza Śródziemnego u wybrzeża Turcji, zwana Zatoką İskenderun lub Zatoką Aleksandretty.

⁸² Jonia – kraina położona w centralnej części wybrzeża Azji Mniejszej na terenie dzisiejszej Turcji w prowincji Izmir.

⁸³ Stadion – miara długości stosowana w starożytnej Grecji, równa 600 stopom greckim i 625 stopom rzymskim. Odpowiada długości od 174 do 210 m, jednak najczęściej przyjmuje się 192 m. Niejednoznaczność pomiaru wynika z różnej długości stopy, która, w zależności od regionu, wahała się między 0,29 m a 0,35 m.

⁸⁴ Efez – jedno z miast jońskich zaliczane do dodekapolis, położone w Azji Mniejszej na terenie obecnej Turcji. Leżało na pograniczu Jonii i Lidii przy ujściu rzeki Kaystros do Morza Egejskiego.

⁸⁵ Smyrna – miasto portowe na terenie Lidii w Azji Mniejszej, obecnie znane jako Izmir w zachodniej Turcji nad Zatoką Izmirską. Jedno z dwunastu miast eolskich w basenie Morza Śródziemnego, trzynasty członek dodekapolis, ok. 688 r. p.n.e. zajęte przez Jonów z Kolofonu.

do Metropolis⁸⁶ 120 stadiów, a reszta do Smyrny. Opłynięcie natomiast to niewiele mniej niż 2 200 stadiów. Granica wybrzeża jońskiego rozciąga się zatem od Posejdium Milezyjskiego⁸⁷ i od krańca terytorium Karów aż do Fokai⁸⁸ i rzeki Hermos⁸⁹.

[3] Ferekydes⁹⁰ mówi⁹¹, że Milet⁹², Myus⁹³ oraz tereny wokół Mykale⁹⁴ i Efezu, wcześniej posiadali Karowie, z kolei dalszą część wybrzeża aż po Fokaję, Chios⁹⁵ i Samos⁹⁶, nad którą panował Ankajos⁹⁷, zajmowali Lelegowie⁹⁸: że jedni i drudzy zostali wypędzeni przez Jonów i schronili się w pozostałych częściach Karii. Powiada, że Androklos⁹⁹ – prawowity

⁸⁶Metropolis – starożytne miasto greckie położone w prowincji Anatolia na terenie dzisiejszej Turcji.

⁸⁷Posejdium Milezyjskie – starożytne miasto umiejscowione na cyplu Posejdium w Jonii.

⁸⁸Fokaja – starożytne miasto jońskie założone w X w. p.n.e. na zachodnim brzegu Anatolii, na północny zachód od Smyrny, na północnym brzegu Zatoki Smyrneńskiej. Obecnie miasto Foça. Jedna z *poleis* należących do dodekapolis. Miasto miało dwa porty i było jednym z pierwszych, które wytwarzało oraz wykorzystywało monety jako środek płatniczy. Okoliczne wybrzeża i wysypki słynęły z często zawodzących oraz wygrzewających się na skałach fok, co przełożyło się na wierzenia, że pobliskie wyspy miały zamieszkiwać Syreny. Mit ten przekazuje sam Homer (Hom. *Od.* XII 154–200).

⁸⁹Hermos – rzeka w Azji Mniejszej, wypływająca w górach Frygii i wpadająca do Zatoki Smyrneńskiej, na południowy wschód od Fokai. W piaskach na jej dnie odnajdywano złoto. Obecnie zwana Gediz.

⁹⁰Strabon przywołuje tutaj Ferekydesa z Aten, historyka, logografa oraz genealoga żyjącego w poł. V w. p.n.e., autora zachowanego jedynie fragmentarycznie dzieła zatytułowanego Ἰστορίαι (tj. *Dzieje*) lub Γενελογίαι (tj. *Genealogie*). W utworze w 10 księgach zostały przedstawione genealogie attyckie od czasów bohaterów aż do czasów współczesnych twórcy. Ferekydes mógł być pierwszym autorem sławiącym Ateny jako macierzyste miasto, które dało początek Jonii. Historyk często był mylony z filozofem, Ferekydesem z Syros, wśród badaczy zaś rozważa się, czy Ferekydes z Aten to ta sama osoba co Ferekydes z Leros (zob. Müller 1841: 34–36).

⁹¹Ferekydes, FGrHist 3 F 155.

⁹²Milet – nadmorskie miasto jońskie w Karii przy ujściu rzeki Meander do Zatoki Latmijskiej. Ojczyzna filozofów: Talesa, Anaksymandra, Anaksymenesa oraz historyka Hekatajosa. Potęga morską, członek Ateńskiego Związku Morskiego i jedno z miast należących do dodekapolis.

⁹³Myus – jedno z miast jońskich będące członkiem dodekapolis, położone w Karii nad rzeką Meander, u ujścia Zatoki Latmijskiej.

⁹⁴Mykale – góra na zachodnim wybrzeżu środkowej Anatolii w Turcji położona na północ od rzeki Meander. Bitwa, która toczyła się pod Mykale w 479 r. p.n.e., zakończyła drugą wojnę perską.

⁹⁵Chios – wyspa grecka położona na Morzu Egejskim u wybrzeży Turcji, należąca do dodekapolis.

⁹⁶Samos – grecka wyspa na Morzu Egejskim, położona u zachodnich wybrzeży Azji Mniejszej na południe od Chios, zaliczana do dodekapolis.

⁹⁷Ankajos – postać z greckiej mitologii, władca Lelegów na wyspie Samos. Przekazuje się, że brał udział w wyprawie Argonautów, a jego ojcem był Posejdon (Paus. VII 4, 1).

⁹⁸Lelegowie – przedhelleńska, piracka ludność zamieszkująca region Morza Egejskiego na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. Uważana za spokrewnioną z Karami i często z nimi mylona. Pauzaniusz podaje, że nazwa ludu wywodzi się od Lelega, jednego z pierwszych mieszkańców Lakonii (Paus. I 39, 6), Herodot jednak uważa ich za tożsamy z ludem Karów (Hdt. I 171, 2).

⁹⁹Androklos – syn Kodrosa i założyciel Efezu. Według tradycji wieszczka przepowiedziała mu, że miasto powstanie w miejscu, które wskażą mu ryba i dzik. Pewnego dnia w pobliżu

syn Kodrosa¹⁰⁰, władcy Aten – zarządzał zasiedleniem Jonii, późniejszym niż kolonizacja Eolii¹⁰¹, i że został założycielem Efezu¹⁰². Dlatego, jak mówi, tam została ustanowiona królewska siedziba Jonów, a potomkowie rodu jeszcze teraz są nazywani królami, posiadając pewne przywileje, takie jak zaszczyt zasiadania w pierwszych miejscach na igrzyskach, noszenia purpurowej szaty jako oznaki królewskiego rodu i berła zamiast laski, a także przywilej sprawowania świętych obrzędów Demeter Eleuzyjskiej¹⁰³. Milet z kolei założył Neleus¹⁰⁴, rodem wywodzący się z Pylos¹⁰⁵. Messeńczycy i Pylijczycy utrzymują, że jest między nimi jakieś pokrewieństwo¹⁰⁶, zgodnie z którym młodszy poeci nazywają Nestora¹⁰⁷ Messeńczykiem, i powiadają, że także wielu spośród Pylijczyków wyruszyło do Aten wraz z tymi, którzy znajdowali się u boku Melantosa, ojca Kodrosa: a oto cały ten lud razem z Jonami

wzgórza Prion spotkał rybaków piekących ryby, a gdy jedna z nich wpadła do ogniska, rozpryskując się iskry zapaliły pobliskie zarośla, płosząc przebywającego w nich dzika (Rathmayr 2010: 19–60).

¹⁰⁰Kodros – ostatni z półlegendarnych władców Aten, żyjący w XI w. p.n.e. syn Melantosa i potomek mitycznego Neleusa. Pochodził z Pylos w Mesenii, jednak podczas najazdu Heraklidów zbiegł z ojcem do Aten i tam przejęli władzę. Po jego śmierci rządy w Atenach objął syn Medon, a pozostali potomkowie rozproszyli się, zasiedlając wybrzeża Jonii i zakładając tam miasta (Grimal 2008: 188).

¹⁰¹Eolia – kraina starożytnej Grecji obejmująca północno-zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej od Hellespontu do ujścia rzeki Hermos oraz pobliskie wyspy.

¹⁰²O wypędzeniu Lelegów i powstaniu Efezu pisze także Pausaniasz (zob. Paus. VII 2, 8).

¹⁰³Mowa o tzw. Eleuzyniach, misteriach odprowadzanych w Eleusis ku czci bóstw: Demeter, Kory oraz Dionizosa. Według tradycji inicjatorem świętych obrzędów był Eumolpos. Misteria miały charakter masowy, chociaż udział w nich był możliwy tylko dla osób wtajemniczonych, nieskalanych krwią popełnionego morderstwa i posługujących się greką. Uczestników uroczystości obowiązywała przysięga milczenia. Obchody odbywały się dwa razy w roku: małe misteria przypadały wiosną, wielkie na przełomie lata i jesieni. Pierwsze – ateńskie – poprzez rytuały oczyszczające takie jak post i ofiary przygotowywały uczestników do wielkich misteriów w Eleusis, podczas których odbywano wielką procesję ze świętymi obiektami do Aten, rytualną kąpiel w morzu, post, wędrówkę z Aten do Eleusis oraz nocne czuwanie w Telesterionie połączone ze spożywaniem rytualnego napoju – kykeonu (gr. *κυκεών*) (zob. Kerenyi 2004; Mylonas 2015; Wasson 2008: 12–18).

¹⁰⁴Neleus – syn Kodrosa o takim samym imieniu, co mityczny założyciel Pylos.

¹⁰⁵Pylos – miasto portowe założone na zachodnim wybrzeżu Peloponezu w Mesenii przez Neleusa, syna Posejdona. Jeden z głównych ośrodków kultury mykeńskiej.

¹⁰⁶Strabon nawiązuje tutaj do tradycji ludowej na temat rodowodu władcy i założenia samego miasta, według których Kodros i jego potomkowie wywodzili się z Pylos od mitycznego Neleusa, syna Posejdona, który w wyniku walk o władzę ze swoim bratem Peliasem został wygnany z królestwa Jolku i osiadł w Messenii, zakładając tam miasto. W późniejszych latach zaś naraził się na gniew Heraklesa, odmawiając mu prawa oczyszczenia się ze zbrodni po zabójstwie Ifitosy. Heros zabił wszystkie dzieci Neleusa z wyjątkiem Nestora, jednak nadal żądni zemsty Heraklidzi, za panowania Melantosa wtargnęli na Peloponez, wyganiając ród z Pylos oraz z Messenii do Aten. Kodros był potomkiem Nestora w szóstym pokoleniu (Grimal 2008: 247; Schmidt 2006: 222). Więcej o samym najeździe Heraklidów pisze Pausaniasz (zob. Paus. II 18, 7–8).

¹⁰⁷Nestor – syn Neleusa, założyciela Pylos. Brał udział w wyprawie Argonautów i centaurmachii. Znany jako doskonały doradca, strateg i człowiek o ogromnym doświadczeniu oraz wiedzy.

wysłał przesiedleńców¹⁰⁸; w Posejdiu zaś widoczny jest ołtarz wzniesiony przez Neleusa. Natomiast Kydrellos, syn Kodrosa z nieprawego łoża, założył Myus. Andropompos z kolei, zajmując terytorium zwane Artis, [założył] Lebedos¹⁰⁹, Kolofon zaś Andremon z Pylos, jak mówi też Mimnermos¹¹⁰ w *Nanno*¹¹¹; Priene¹¹² natomiast założył Ajpytos, syn Neleusa, a później Filotas, sprowadziwszy lud z Teb¹¹³, najpierw jednak Atamas¹¹⁴ założył Teos¹¹⁵, dlatego Anakreont¹¹⁶ nazywa je Atamantyda¹¹⁷; a podczas kolonizacji jońskiej Nauklos, nieślubny syn Kodrosa, a po nim Apojkos i Damasos – Ateńczycy – oraz Geres z Beocji¹¹⁸, Erythraj¹¹⁹ zaś założył Knopos, również nieślubny syn Kodrosa, Fokaję Ateńczycy z Filogenesem, Klazomenaj¹²⁰ – Paralos, Chios założył Egertios, który przywiózł ze sobą mieszaną tłum, Samos – Tembrion, a później Prokles.

¹⁰⁸ O kolonizacji jońskiej oraz związku 12 miast Strabon wzmiankuje już wcześniej w księdze dotyczącej Hellady (zob. Strab. VIII 7, 1).

¹⁰⁹ Lebedos – jedno z miast należących do dodekapolis, położone w Zatoce Efeskiej na południe od Smyrny, Klazomenaj i Teos; to tereny dzisiejszej Turcji w pobliżu miasta Ürkmez. *Polis* słynęła z handlu i źródeł mineralnych.

¹¹⁰ Mimnermos z Kolofonu – poeta elegijny z VII w. p.n.e. Tradycja przekazuje, że Mimnermos stworzył cykl elegii miłosnych noszących tytuł *Nanno* (gr. Ναννώ), będący zarazem imieniem ukochanej Mimnermosa, aulecistki – w których ubolewał nad krótkotrwałością życia oraz opiewał młodość, a także poemat epicki *Smyrneida* (gr. Σμύρνηϊς) o założeniu i rozwoju miasta Smyrny i walce mieszkańców z Gigesem, władcą Lidii (Barnstone 2010: 89; West 1974: 72–75). Fragmenty pierwszego utworu można znaleźć u Atenajosa (Ath. XI. 39).

¹¹¹ Mimnermos, *Nanno* fr.10 West.

¹¹² Priene – jedno z miast dodekapolis, położone u ujścia rzeki Meander do Zatoki Latmijskiej, dawniej nazywane Kadme, a obecnie leżące na terenie Turcji. To rodzime miasto Biasa.

¹¹³ Teby – miasto położone w Beocji, w Grecji Środkowej, mityczne miejsce narodzin Dionizosa oraz Heraklesa, a także główne miasto rywalizujące z Atenami.

¹¹⁴ Atamas – mityczny król Orchomenos w Beocji. Według mitu miał czworo dzieci: z Nefelee Fryksosa i Helle, a z Ino Learchosa i Melikertesa. Wychowywał też Dionizosa, czym wywołał gniew Hery. Ino uknuła spisek, by pozbyć się pasierbów. Jednak w nocy Fryksosowi ukazał się złoty baranek wysłany przez Nefelee. Podczas podróży Helle się przechyliła i wpadła do cieśniny, odtąd zwanej Hellespontem, a Fryksos wylądował w Kolchidzie. Hera zesłała na Atamasa obłąd i ten zabił syna Ino, Learcha, ona sama zaś z rozpaczy zabiła drugiego, Melikertesa, i trzymając jego zwłoki, rzuciła się do morza, gdzie została zamieniona w bóstwo wodne. Po tym wydarzeniu Atamas zbiegł z Orchomenos i założył nowe miasto, Teos (Parandowski 1989: 165–166). Całą historię przedstawia Pausaniasz (Paus. I 44.7; VII 3.6).

¹¹⁵ Teos – miasto w Karii, będące członkiem dodekapolis. Obecnie znajdujące się w pobliżu miasta Siğacık w prowincji Izmir w Turcji. Miasto było ośrodkiem kultu wina i rozwoju teatru.

¹¹⁶ Anakreont z Teos – joński poeta liryczny, żyjący w latach 570–485 p.n.e. Tworzył elegie, biesiadne i miłosne pieśni liryczne oraz jamby. W swoich utworach opiewał wino, śpiew oraz miłość. Od jego imienia został nazwany gatunek utworu o tematyce biesiadnej, sławiący uroki życia i w żartobliwy sposób opowiadający o miłości (Danielewicz 1996: 79).

¹¹⁷ Anacreon fr. 463 Page; Ἀθαμαντίδα – to nazwa mówiąca, znaczy: „córka Atamasa”.

¹¹⁸ Beocja – kraina w środkowej Grecji między Zatoką Korynecką a Zatoką Eubejską. Słynęła z żyznych terenów.

¹¹⁹ Erythraj – jedno z miast dodekapolis, położone w Jonii na obszarze dzisiejszej Turcji. Tereny słynęły z produkcji wina oraz wyroczni erytrejskiej.

¹²⁰ Klazomenaj – jedno z miast dodekapolis, położone między Smyrną a Erythraj, współcześnie miasto Urla w prowincji Izmir w Turcji.

[4] To oto jest dwanaście miast jońskich¹²¹, jednak znacznie później do związku jońskiego została dodana także Smyrna za namową Efezjan: byli oni bowiem dawniej współmieszkańcami Smyrnejczyków, kiedy to Efez nazywano również Smyrną¹²². Kallinos¹²³ też gdzieś w ten sposób go określa¹²⁴, nazywając Efezjan Smyrnejczykami w modlitwie do Zeusa: „zlituj się nad Smyrnejczykami” i znów: „pamiętaj, jeśli kiedykolwiek, piękne uda wołów Smyrnejczycy spalili w ofierze”. Smyrna zaś była Amazonką¹²⁵, która opanowała Efez; od niej swoją nazwę mają zarówno mieszkańcy, jak i miasto, tak jak od Sisyry¹²⁶ niektórzy mieszkańcy Efezu byli nazywani Sisyrybitami. Także pewne miejsce w Efezie nazywano Smyrną, jak wskazuje Hipponaks^{127 128}: „mieszkał za miastem, w Smyrnie, między Tracheją¹²⁹ a Lepre Akte”. Lepre Akte bowiem była nazywana góra Prion¹³⁰ położona nad obecnym miastem, na której wznosiła się część jego murów. W każdym razie posiadłości znajdujące się za Prionem jeszcze teraz są nazywane leżącymi „za Leprą”: Tracheją zaś nazywa się teren u podnóża

¹²¹ Mowa tu o Związku Jońskim, tzw. Dodekapolis (gr. Δωδεκάπολις = δώδεκα + πόλις), czyli związku dwunastu miast jońskich, do którego należały: Chios, Samos, Erythraj, Efez, Fokaja, Klazomenaj, Kolofon, Lebedos, Milet, Myus, Priene i Teos. Związek powstał w ok. VIII w. p.n.e. pod koniec wojny meliańskiej z inicjatywy Miletu i obejmował same znaczące miasta w Jonii. *Poleis* posługiwały się tym samym językiem, lecz w czterech odmiennych dialektach. Z czasem, w połowie VII w. p.n.e. do związku została przyłączona także Smyrna (Lévêque 1973: 92–94; Hammond 1973: 122–124). Historię powstania Dodekapolis przedstawia Herodot (Hdt. I 142–149).

¹²² Efez był nazywany Smyrną od Amazonki o imieniu Smyrna, będącej założycielką miasta Smyrna. Amazonka miała wejść w posiadanie Efezu, a na jej cześć nazwano jedną z dzielnic Efezu imieniem Smyrny (Steph. Byz. E. 288,17). Według jednej z tradycji zaś Efez miał zostać założony przez lidyjską Amazonkę, Ephesos, od imienia której nazwano miasto (*Etym. M.* 402. 8). Historię o przybyciu Amazonek z nad Morza Czarnego i założeniu przez nie Efezu powiela także Pausaniasz (zob. Paus. VII 2, 7–8).

¹²³ Kallinos z Efezu – grecki poeta elegijny żyjący w połowie VII w. p.n.e. w okresie wojen toczonych przez Efez z Kimmeryjczykami. Jego twórczość cechuje tematyka militarna oraz wokatywy wojenne. Zachowało się jedynie kilka fragmentów poezji Kallinosa, jeden z nich to patriotyczne wezwanie do walki przeciwko Kimmerom skierowane do Efezjan (West 1974: 10–11).

¹²⁴ Kallinos, fr. 2–2a West.

¹²⁵ Mitologia grecka przedstawia Amazonki jako potomkinie boga Aresa, grupę kobiet-wojowników, odznaczającą się doskonałymi umiejętnościami myśliwskimi, przewyższającą mężczyzn zwinnością oraz większą siłą fizyczną. Społeczność Amazonek była zamknięta dla mężczyzn, kobiety spotykały się z nimi tylko w celu rozmnażania, zachowując w grupie jedynie narodzone córki. Odważne i niezależne, pod dowództwem swojej królowej, regularnie wyprawiały się zbrojnie w najdalsze rejony świata, podbijając istniejące miasta luba zakładając nowe (Silver 2019).

¹²⁶ Sisyryba – Amazonka, na której cześć została nazwana jedna z dzielnic Efezu.

¹²⁷ Hipponaks z Efezu – grecki poeta jambiczny żyjący w drugiej połowie VI w. p.n.e. Jego utwory cechuje wulgarny język, złośliwy dowcip oraz ukazywanie plebejskiej strony życia w społeczeństwie jońskim. Poezja została zachowana fragmentarycznie.

¹²⁸ Hipponaks, fr. 50 West.

¹²⁹ Tracheja – nazywana „efeskim akropolem” lub „akropolem jońskim”. Nazwa pochodzi od gr. τραχὺς, -εῖα, -ύ oznaczającego „szorstki, kamienisty, nierówny” i odnosi się do charakterystyki terenu (Abramowiczówna 1958: t. IV, 345).

¹³⁰ Góra Prion – inaczej nazywana Lepre Akte, góra położona w pobliżu Atenajonu, Hypelajonu oraz gimnazjum. Androklos zgodnie z przepowiednią założył miasto na północnym zboczu góry (zob. przyp. 27).

wzgórza Koressos¹³¹. Miasto dawniej znajdowało się wokół Atenajon¹³², obecnie mieszczącego się poza miastem, w pobliżu miejsca określanego jako Hypelajon¹³³, tak więc Smyrna znajdowała się tuż przy obecnym gimnazjonie, poza ówczesnym miastem, między Tracheją a Lepre Akte. Opuściwszy Efez, Smyrneńczycy wyruszyli zbrojnie do miejsca, gdzie teraz jest Smyrna, które znajdowało się w posiadaniu Lelegów: wypędziwszy ich, założyli dawną Smyrnę¹³⁴, oddaloną od obecnego miasta o 20 stadiów. Później zaś sami, wygnani przez Eolów, zbiegli do Kolofonu, a potem, zaatakowawszy wraz z jego mieszkańcami, odebrali swoje miasto¹³⁵. Również Mimnermos w *Nanno*¹³⁶ zauważa, wspomniawszy Smyrnę, że zawsze była przedmiotem walki¹³⁷: „Oto my opuściwszy Pylos, miasto Neleusa, do upragnionej Azji przybyliśmy na statkach. Osiedliśmy w miłym Kolofonie, dzierżąc ogromną siłę, wiedzeni bolesną pychą. A stamtąd, wyruszywszy znad rzeki Asteis¹³⁸, z woli bogów zajęliśmy eolską Smyrnę”¹³⁹. I tyle o tym; trzeba jednak przyjrzeć się dokładnie tym sprawom, poczynając od ważniejszych miejsc, to jest od tych, w których najpierw założono kolonie, a mówię tu o Milecie i Efezie: te są bowiem najlepszymi i najbardziej znanymi miastami¹⁴⁰.

¹³¹ Koressos – wzgórze położone powyżej Efezu, obecnie nazywane „wzgierzem słowików”.

¹³² Atenajon – kompleks budynków świątynnych poświęconych Atenie.

¹³³ Hypelajon – źródło lub fontanna.

¹³⁴ Istnieje rozróżnienie na Starą Smyrnę (Old Smyrna) oraz właściwą Smyrnę (obecne miasto Izmir). Oba miasta położone są praktycznie w tym samym miejscu – dzieli je odległość około 4 km. Starą Smyrną nazywa się pozostałości po mieście przed przeniesieniem się ludności w 2 poł. IV w. p.n.e. do nowego miasta Smyrna (Cook 1958/1959: 1–34).

¹³⁵ Według starożytnych źródeł Smyrna została założona przez Eolów i należała do Związku Eolskiego, jednak później została podbita przez zbiegów oraz wygnańców z Kolofonu. Gdy uchodźcy z powstania w 688 r. p.n.e. schronili się w Dawnej Smyrnie, wykorzystali okazję, jaka nadarzyła się, gdy rdzenno-eolscy Smyrnejczycy wyszli poza mury obronne miasta na święto ku czci Dionizosa, i zajęli miasto, czyniąc je trzynastym członkiem Związku Jońskiego (Hdt. I 150). Około 600 r. p.n.e. miasto zostało podbite przez Alyattesa z Lidii, stając się częścią imperium lidyjskiego, a w 545 r. p.n.e. miasto podbiło Imperium Achemenidów. Około 330 r. p.n.e. ludność opuściła to miejsce i oddaliła się, tworząc nowe miasto Smyrna (Cadoux 1938; Cook 1958/1959: 9–17). Opowieść Strabona o zdobyciu Smyrny jest próbą pogodzenia różnych tradycji o przeszłości miasta (zob. Mac Sweeney 2013: 190).

¹³⁶ Mimnermos, fr. 9 West.

¹³⁷ Zestawienie przez Strabona dwóch poetów pochodzących z rywalizujących ze sobą miast: Kallinosa z Efezu oraz Mimnermosa z Kolofonu to najprawdopodobniej celowy zabieg, mający symbolizować ową walkę miast o wpływy. Smyrna oraz Kolofon rywalizowały ze sobą o miano najsilniejszego i najważniejszego ośrodka kulturowego oraz handlowego w całym basenie Morza Śródziemnego aż do VII i VI w. p.n.e., kiedy to Kolofon podupadł wskutek najazdu Lidyjczyków, a w Jonii wyrosły nowe potęgi: Efez oraz Milet, który z czasem stał się najważniejszym miastem w Jonii (Lévéque 1973: 142–144). Załagodzeniu sporu między *poleis* nie sprzyjał też fakt, że zarówno Smyrna, jak i Kolofon były uważane za możliwe miejsca narodzin Homera – poetę nazywano bowiem Μελησιγενής – tj. „dziecko Melesa” – i twierdzono, że narodził się w wodach rzeki Meles, która przepływała w pobliżu miast.

¹³⁸ Asteis – rzeka w pobliżu Kolofonu.

¹³⁹ Szczegółowy opis wygnania sugeruje jakoby Mimnermos był świadkiem lub uczestnikiem owych wydarzeń.

¹⁴⁰ Strabon ocenia Milet oraz Efez jako najlepsze miasta w Jonii, wartościuje je i chwali – jest to cecha charakterystyczna dla pochwał miast, w które obfitowała literatura epoki cesarstwa. Nie wykluczone jednak, że Strabon wypowiada się tak, ponieważ przebywał w obu miastach i znał je z autopsji.

[5] Dalej, za Posejdiem Milezyjskim, jest wyrocznia Apollona¹⁴¹ Didymejskiego¹⁴² w Branchidaj¹⁴³ w odległości 18 stadiów¹⁴⁴ w głąb lądu. Została ona podpalona przez Kserksesa, tak jak i inne świątynie, oprócz tej w Efezie. Branchidowie powierzyli skarby boga królowi perskiemu¹⁴⁵ i odjechali wraz z uciekającym władcą, by nie ponieść kary za napad na świątynię oraz zdradę. Później zaś Milezyjczycy wzniesli największą świątynię spośród wszystkich, lecz pozostała ona bez dachu ze względu na swoją wielkość¹⁴⁶. W każdym razie obręb świętego okręgu objął osadę wiejską, a także wspaniały gaj zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz okręgu; inne święte obwody mają wyrocznię i świątynie. Tam opowiada się mit o Branchosie i o miłości Apollina¹⁴⁷. Świątynia jest bardzo bogato ozdobiona darami

¹⁴¹ Apollon – zwany także Fojbosem, grecki bóg sztuki i wóźbiarstwa, syn Zeusa i Leto, brat bliźniak Artemidy. Uważany za przewodnika muz, swą siedzibę miał w Delfach.

¹⁴² Świątynia Apollona w Didymie (na południe od Miletu, połączona z miastem tzw. świętą drogą), inaczej Didymajon, to jedna z największych powstałych świątyń hellenistycznych, rangą dorównująca nawet wyroczni delfickiej. Rozkwit wyroczni przypada na VI w. p.n.e. Cieszyła się wysokim autorytetem zarówno wśród Greków, jak barbarzyńców. Pierwsza świątynia budowla została zbudowana w VIII w. p.n.e. – choć Pausaniasz twierdzi, że świątynia mogła istnieć już przed przybyciem Jonów (zob. Paus. VII 2) – i zostać zniszczona podczas najazdu Persów w 494 r. p.n.e. Skarby ze świątyni zostały zrabowane i odzyskane dopiero przez Aleksandra Wielkiego w IV w. p.n.e. Wtedy też rozpoczęto budowę nowego obiektu sakralnego na jeszcze większą skalę, której nigdy nie ukończono. W czasach rzymskich świątynia została poddana przebudowie i była pod opieką cesarów, jednak w jej murach cały czas swoją służbę pełnili Branchidowie. Apollon był czczony w Didymie jako Δίδυμευς, czyli „bliźniaczy” (Abramowiczówna 1958: t. I, 567), co może odnosić się do niego i Artemidy jako do bliźniaczych bóstw, których świątynie znajdują się w Didymie (Weber 2020: 14–15, 148–155, 161–162, 199–206).

¹⁴³ Branchidaj – miasto Didyma na południe od Miletu, z czasem nazwane Branchidaj od rodu Branchidów zamieszkujących owe tereny. Branchidowie wywodzili się od Branchosa, kochanka Apollona, który otrzymawszy od bóstwa prorocze zdolności, wprowadził kult Apollona w Didymie i ufundował mu sanktuarium. Jego potomkowie dziedzicznie pełnili funkcje kapłanów w świątyni i wyroczni Apollona, zdobywając coraz większe wpływy (Fontenrose 1988: 77–78).

¹⁴⁴ Pliniusz Starszy podaje, że było to 20 stadiów (Plin. *Nat.* V 48).

¹⁴⁵ Na początku wojen grecko-perskich Branchidowie stali po stronie perskiej, zaś po zdobyciu przewagi Greków w II poł. V w. p.n.e. zostali przesiedleni w głąb imperium perskiego (powrócili dopiero w latach 30. IV w. p.n.e.), zob. Fontenrose 1988: 8–19. Jednym z najcenniejszych łupów świątynnych miał być posąg Apollona Filezjosa ze spizu (Plin. *Nat.* XXXIV 75) autorstwa Kanachosa z Sykionu. Kserkses, zabrawszy posąg, wywiózł go do Ekbatany, zwrócił go zaś Milezyjczykom Seleukos w IV w. p.n.e. (Paus. I 16; IX 10). O zabraniu skarbów ze świątyni pisze też Herodot (zob. Hdt. V 36; VI 19).

¹⁴⁶ Uważa się, że świątynia Apollona w Didymie to jeden z największych kompleksów świątynnych wybudowanych w czasach starożytnych. Była to budowla o wymiarach: długość – 110,0 m, szerokość – 51,0 m, wysokość – 24,0 m (Weber 2020: 10, 163–167).

¹⁴⁷ Według jednego z mitów (Konon, *Opowiadania* 33) Branchos pewnego dnia natknął się na Apollona w lesie. Tam, urzeczony jego pięknem, pocałował boga, który odwzajemnił jego uczucie. Apollon podarował mu koronę oraz łaskę, a następnie tchnął w niego dar prorocтва. Otrzymałszy te dary Branchos został prorokiem oraz kapłanem Apollona, ustanawiając jego kult w Didymie. Inną historię natomiast można przeczytać u Kallimacha – według jego jambów to Apollon zakochał się w Branchosie, gdy ten wypasał stado, i uwiódł go pod postacią pasterza, a następnie nauczył sztuki wieszczczenia (Callim. *Iambi* fr. 217 Pfeiffer).

ofiarnymi, wytworami dawnych sztuk; stąd do miasta nie jest daleko, ani drogą lądową, ani drogą morską¹⁴⁸.

[6] Eforos¹⁴⁹ powiada¹⁵⁰, że kolonia najpierw była osadą kreteńską, założoną nad morzem, w miejscu, gdzie teraz znajduje się starożytny Milet, po tym jak Sarpedon¹⁵¹ sprowadził mieszkańców z Miletu na Krecie i nadał miastu nazwę wziętą od tamtego Miletu. [Mówi], że wcześniej miejsce było w posiadaniu Lelegów, a następnie Neleus i jego ludzie zbudowali obecne miasto. Aktualnie posiada ono cztery porty, spośród których jeden jest odpowiedni także dla floty wojennej. Mieszkańcy wiele dokonali, a największym sukcesem jest duża liczba kolonii¹⁵². Albowiem nie tylko Morze Czarne jest przez nich zamieszkane, lecz także Propontis¹⁵³ oraz wiele innych terenów. W każdym razie Anaksymenes z Lampsakos¹⁵⁴ mówi¹⁵⁵, że Milezyjczycy skolonizowali i wyspę Ikaros¹⁵⁶, i Leros¹⁵⁷, a w okolicach Hellespontu¹⁵⁸ na Chersonzie¹⁵⁹ Limnaj¹⁶⁰, w Azji Abydos¹⁶¹, Arisbę¹⁶² i Pajsos¹⁶³, na wyspie Kyzikejczyków zaś Artakę¹⁶⁴ i Kyzikos¹⁶⁵, a w głębi lądu Troady¹⁶⁶

¹⁴⁸ Według Pliniusza miało być to 180 stadiów (Plin. *Nat.* V 48).

¹⁴⁹ Eforos z Kyme – historyk żyjący w IV w. p.n.e. Twórca zbioru dwudziestu dziewięciu ksiąg opowiadających historię powszechną oraz kilku traktatów, m.in. *Epichorios logos* (gr. Ἐπιχόριος λόγος), w którym wychwalał tradycje Kyme.

¹⁵⁰ Eforos, FGrHist 70 F 127.

¹⁵¹ Sarpedon – syn Zeusa oraz Europy, brat Minosa i Radamantysa. Gdy Minos wygrał rywalizację o władzę na Krecie, wygnał Sarpedona wraz z jego stronnikami z wyspy; zbiegli oni do Azji Mniejszej. Tam Sarpedon założył miasto Milet (Hdt. I 173). Pausaniasz zaś przytacza opowieść jakoby założycielem Miletu był Miletos, który przybył z Krety, uciekając przed Minosem (zob. Paus. VII 2,5).

¹⁵² Według Pliniusza kolonii założonych przez Milet na wybrzeżach Morza Czarnego i Śródziemnego w okresie Wielkiej Kolonizacji miało być ponad 90 (Plin. *Nat.* V 48).

¹⁵³ Propontis – w starożytności nazwa Morza Marmara, morze śródładowe położone w wschodniej części Morza Śródziemnego.

¹⁵⁴ Anaksymenes z Lampsakos – historyk, retor oraz uczeń Diogenesa, żyjący w latach 380–320 p.n.e. Był jednym z nauczycieli Aleksandra Wielkiego, towarzyszył mu w jego kampaniach wojennych.

¹⁵⁵ Anaksymenes, FGrHist 72 F 26.

¹⁵⁶ Ikaros – wyspa położona w Zatoce Perskiej, obecnie wyspa Failaka. Pełniła rolę strategicznego punktu w zatoce, umożliwiającego kontrolowanie handlu w tym obszarze.

¹⁵⁷ Leros – grecka wyspa na Morzu Egejskim wchodząca w skład archipelagu Dodekanez.

¹⁵⁸ Hellespont – starożytna nazwa cieśniny Dardanele położonej między Półwyspem Bałkańskim a Azją Mniejszą i łączącej Morze Egejskie z morzem Marmara.

¹⁵⁹ Chersonesz Tracki – starożytna nazwa półwyspu Gallipoli położonego nad Morzem Egejskim między cieśniną Dardanele a zatoką Saros.

¹⁶⁰ Limnaj – kolonia milezyjska znajdująca się w północnej części Morza Egejskiego.

¹⁶¹ Abydos – kolonia milezyjska położona w Troadzie, w Myzji, w Azji Mniejszej.

¹⁶² Arisbe – kolonia milezyjska założona na południe od Hellespontu.

¹⁶³ Pajsos – kolonia milezyjska założona niedaleko miasta Lampsakos.

¹⁶⁴ Artake – kolonia milezyjska położona w Myzji w pobliżu Kyzikos.

¹⁶⁵ Kyzikos – kolonia milezyjska założona w 756 r. p.n.e., położona na wybrzeżu Propontis, we Frygii.

¹⁶⁶ Troada – kraina leżąca w północno-zachodniej Anatolii w Azji Mniejszej, pomiędzy Morzem Egejskim a Hellespontem.

Skepsis¹⁶⁷. Ja jednak w swoim opisie mówię o każdym z dwóch miast i o innych, które przez niego zostały pominięte. Pewnego Apollona nazywają Ouliosem¹⁶⁸ zarówno Milezyjczycy, jak i Delijczycy, jako zdolnego do uzdrawiania i leczenia, bowiem czasownik οὔλειν oznacza „być w pełni zdrowia”¹⁶⁹, od niego pochodzi zarówno rzeczownik οὐλή¹⁷⁰, jak i pozdrowienie „οὐλέ τε καὶ μέγα χαῖρε”¹⁷¹. Apollon bowiem jest leczący, a Artemis¹⁷² czyni [ludzi] ἀρτεμέας¹⁷³. Także Helios i Selene są z nimi ściśle związani, ponieważ są przyczyną umiarkowanej temperatury powietrza¹⁷⁴. Tym bogom przypisują i morowe choroby, i naturalne zgony¹⁷⁵.

¹⁶⁷ Skepsis – kolonia milezyjska w Troadzie w Azji Mniejszej, to dzisiejsze tereny miasta Kurşunlupe w Turcji.

¹⁶⁸ Określenie Apollona pochodzi od gr. οὔλιος, -α, -ov, które oznacza „uzdrawiający” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 339).

¹⁶⁹ Dosł. „być całym i zdrowym” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 340).

¹⁷⁰ Zn. „rana zablizniona, blizna” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 339).

¹⁷¹ Zwrot ten został użyty przez Homera w *Odysei* (Hom. *Od.* XXIV 402) i oznacza „Bądź pozdrowiony i błogosławiony!” (Parandowski 1964: 351), samo „οὐλέ” zaś „bądź zdrow, witaj!” (Jurewicz 2021: 701).

¹⁷² Artemida (Artemis) – grecka bogini łowów, zwierząt i roślinności; córka Zeusa i Latony, bliźniacza siostra Apollona. Jej rzymskim odpowiednikiem była Diana.

¹⁷³ Dosł. „całymi i zdrowymi” od gr. ἀρτεμής, -ές (Abramowiczówna 1958: t. I, 336) – stąd swoje imię wzięła Artemida. Bogini, tak jak Apollon, miała moc uzdrawiania, jednak zamiast sztuki leczniczej wykorzystywała siły natury.

¹⁷⁴ Strabon pisze, że Artemida i Apollon byli związani odpowiednio z Selene i Heliosem ze względu na moc wpływania na ruch oraz fazy ciał niebieskich, tu: powodowanie zmian w temperaturze powietrza. Związek bóstw jest jednak głębszy. Zarówno Artemida, jak i Apollon, prócz głównych domen, byli kojarzeni z ogromem różnych specjalizacji. Artemis, choć znana przede wszystkim ze swojego dziewictwa, łowów i bliskości z dziką przyrodą, uważana była m.in. również za boginię płodności, naglej śmierci oraz księżyca. Mimo że nie była bezpośrednio związana z księżycem, jej atrybuty i symbole często kojarzono z tym naturalnym ciałem niebieskim. Związek Artemidy z ciążą i porodem w naturalny sposób doprowadził ją do tego, że z biegiem czasu zaczęła kojarzyć się z cyklem menstruacyjnym, a tym samym z fazami księżyca oraz samym księżycem (van der Toorn, Becking 1999: 92). Selene uważano za personifikację samego księżyca i podobnie jak Artemidę, łączono z porodem, ponieważ wierzono, że kobiety najłatwiej rodzą podczas pełni księżyca (Hard 2004: 187). Dodatkowo uważano, że nocą, podczas pełni księżyca, sprawuje opiekę nad podróżnymi oraz pasterzami. Apollon zaś, poza artystycznymi atrybutami, pełnił funkcje boga słońca, życia i śmierci. Tak jak Helios, był bogiem słońca, jednak reprezentował bardziej intelektualne i artystyczne aspekty związane z tym bóstwem – poza zbieżnymi epitetami (odpowiednio „jaśniejący” i „świecący”) odnoszącymi się do pełnionych przez nich funkcji (Apollona jako światła metaforycznego, które rozjaśnia umysł i Heliosa jako światła ściśle fizycznego i źródła ciepła), łączy ich ścisły związek z uzdrawianiem (Paus. VII 23, 8), a także fakt, że obaj mieli wiedzieć wszystko: jeden jako bóg proroctwa, drugi ze swojej pozycji na niebie (van der Toorn, Becking 1999: 74–77). Powszechnie uprawiano kult Apollona oraz Artemis, wskutek czego kult Heliosa jako bóstwa słonecznego lub Selene jako bóstwa lunarne, choć nadal praktykowany, należał do rzadkości.

¹⁷⁵ Starożytni wierzyli, że choroby oraz zarazy są zsyłane na ludzi z woli bóstwa. Najczęściej epidemii rozpatrywano w kategoriach upomnienia lub kary wymierzonej przez rozgniewanego boga jako konsekwencję ludzkiej bezbożności, ignorancji oraz zepsucia moralnego (Kostuch 2021: 66–67). Apollona za sprawcę chorób uznawali zarówno Homer (Hom. *Il.* I 10), jak i Diodor Sycylijski (Diod. Sic. XII 58,6–7).

[7] Mężowie godni zapamiętania narodzili się w Milecie: Tales¹⁷⁶, jeden z siedmiu mędrców¹⁷⁷, będący pierwszym, który zapoczątkował badanie zjawisk naturalnych¹⁷⁸ i matematykę wśród Greków, jego uczeń Anaksymander¹⁷⁹ i tego znowuż uczeń – Anaksymenes¹⁸⁰, a także Hekatajos¹⁸¹, który uporządkował historię, za moich czasów zaś Ajschines¹⁸², mówca, który do końca życia przebywał na wygnaniu, ponieważ ponad miarę mówił otwarcie wobec Pompejusza Wielkiego. Miasto jednak doznało nieszczęścia, kiedy zamknęło bramy przed Aleksandrem i zostało zajęte siłą¹⁸³, tak jak Halikarnas, a jeszcze wcześniej [zostało zajęte] przez Persów¹⁸⁴. Kallistenes¹⁸⁵ mówi¹⁸⁶, że tragiczny Frynichos¹⁸⁷ został ukarany przez Ateńczyków

¹⁷⁶ Tales z Miletu – grecki uczony, żyjący na przełomie VII i VI w. p.n.e., przedstawiciel jońskiej filozofii przyrody, powszechnie uważany za pierwszego filozofa i matematyka. Zainicjował badania nad przyrodą jako nauką oraz wyjaśnianie rzeczywistości za pomocą odwołań do natury i rozumu. Najważniejszymi założeniami filozofii Talesa są: woda jest początkiem i źródłem rzeczy, dusze są nieśmiertelne, wszystko jest pełne bogów (Reale 2000: 75–80).

¹⁷⁷ Terminem „siedmiu mędrców” określano grupę wybitnych mężów stanu, żyjących w VII i VI w. p.n.e. oraz posiadających ogromne osiągnięcia we wszystkich dziedzinach życia społecznego: polityce, prawie, sztuce. Działacze zaliczani do tej grupy słynęli ze swojej mądrości życiowej, rozwoju duchowego oraz rozważań wynikających z ich bogatego doświadczenia życiowego. Okres ich działalności bywa nazywany okresem siedmiu mędrców. Według listy podanej przez Platona w *Protagorasie* (343a) do grupy zalicza się: Bias z Prieny, Solon, Pittakos z Mityleny, Tales z Miletu, Kleobulos z Lindos, Myzon z Chen, Chilon ze Sparty (Reale 2000: 225–230).

¹⁷⁸ Z gr. φυσιολογία, co znaczy „badanie, dociekanie naturalnych przyczyn i zjawisk, wiedza przyrodnicza” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 574). Tales na tle swoich poprzedników wyróżnia się tym, że zaczyna tłumaczyć zjawiska naturalne poprzez odwoływanie się do samej przyrody, racjonalizuje rzeczywistość i odrzuca tłumaczenie jej za pomocą mitologii i tradycji (Reale 2000: 75).

¹⁷⁹ Anaksymander z Miletu – filozof i polityk, żyjący w latach ok. 610–546 p.n.e. Uważany za jednego z pierwszych jońskich filozofów przyrody. Uczeń Talesa z Miletu, a nauczyciel Anaksymenesa. Przez większość okresu swojej działalności zajmował się badaniami nad zasadowością świata, tj. nad *arché*, prazasadą, determinującą rzeczywistość – twierdził, że zasada jest nieskończonym powietrzem. Przypisuje mu się dzieło filozoficzne *O naturze / O przyrodzie* (gr. Περὶ φύσεως) (Reale 2000: 81–88).

¹⁸⁰ Anaksymenes z Miletu – joński filozof przyrody, żyjący w latach ok. 585–525 p.n.e. Uczeń Anaksymandra i kontynuator jego myśli filozoficznej. Pojmował zasadę jako powietrze (Reale 2000: 89).

¹⁸¹ Hekatajos z Miletu – historyk, żyjący w latach ok. 550–480/475 p.n.e. Jest autorem dwóch dzieł: historycznego *Genealogie* (gr. Γενεαλογίαι) oraz geograficznego *Obejście świata* (gr. Περίοδος γῆς). Uważa się go za pierwszego badacza, który dokonywał selekcji źródeł oraz krytycznie podchodził do ich wykorzystywania.

¹⁸² Ajschines z Miletu – orator żyjący w I w. p.n.e., cechował go styl azjański. Został wygnany ze swojej ojczyzny za występowanie przeciw Pompejuszowi Wielkiemu.

¹⁸³ Oblężenie Miletu wspomniane przez Strabona miało miejsce w 334 r. p.n.e.

¹⁸⁴ Milet dostał się pod panowanie perskie w połowie VI w. p.n.e., gdy Cyrus Wielki pokonał Krezusa z Lidii, wolność odzyskał zaś dopiero w 479 r. p.n.e. po porażce Persów w bitwie pod Platejami (Hammond 1973: 257–265).

¹⁸⁵ Kallistenes z Olintu – grecki historyk, żyjący w IV w. p.n.e., autor *Historii greckiej* (gr. Ἑλληνικά) w dziecięciu księgach, *Wojny świętej* (gr. Τερός πόλεμος) oraz *Czynów Aleksandra* (gr. Ἀλεξάνδρου πράξεις).

¹⁸⁶ Kallistenes, FGrHist 124 F 30.

¹⁸⁷ Frynichos z Aten – grecki tragiczny, żyjący na przełomie VI/V w. p.n.e. Uczestniczył w wojnach perskich. Innowator, zaliczany do twórców greckiej tragedii – wprowadził prolog oraz role

grzywną w wysokości tysiąca¹⁸⁸. W pobliżu leży wyspa¹⁸⁹, a także wyspy wokół¹⁹⁰, mające przystanie dla piratów.

[8] Dalej znajduje się Zatoka Latmijska¹⁹¹, wewnątrz której jest tak zwana Heraklea nad Latmos¹⁹², miasteczko posiadające przystań. Wcześniej było nazywane Latmos, tak samo jak [zwano] wznoszącą się ponad nim górę¹⁹³, którą wspomina Hekatajos utrzymując¹⁹⁴, że to ta sama, co góra nazywana przez poetę Ftyrą¹⁹⁵ (powiada bowiem, że góra Ftyra leży nad Latmos). Niektórzy jednak twierdzą, że to góra Grium¹⁹⁶, która jako równoległa w stosunku do Latmos sięgała od terenów milezyjskich na wschód przez Karię aż do Euromos¹⁹⁷ i Chalketor¹⁹⁸. Góra wznosi się nad miastem w zasięgu wzroku. Niewiele dalej ten, kto przekroczył rzeczkę w pobliżu Latmos, w pewnej grocie może ujrzeć grób Endymiona¹⁹⁹. Potem z Heraklei do miasteczka Pyrra²⁰⁰ jest droga morska o długości około 100 stadiów.

kobiece. Napisał ok. dziesięciu tragedii, z których najsławniejsze to *Zdobycie Miletu* (gr. Μιλήτου ἄλωσις) oraz *Fenicjanki* (gr. Φοίνισσαι).

¹⁸⁸ Dramat napisany przez Frynichosa w V w. p.n.e., o którym pisze Strabon, to *Zdobycie Miletu* (gr. Μιλήτου ἄλωσις). Tragedia opowiada o powstaniu jońskim zorganizowanym przeciwko Persom w 499 r. p.n.e., na czele którego stanął Aristagoras, tyran Miletu. Persowie pod wodzą Dariusza Wielkiego stłumili powstanie i zemścili się na Milecie, paląc miasto, sprzedając wszystkie kobiety oraz dzieci w niewolę, mężczyzn zabijając, a młodzieńców czyniąc eunuchami. Poruszenie wywołane przez sztukę wśród publiczności spowodowało, że Ateńczycy ukarali Frynichosa grzywną za przypomnienie im o ich porażce (Milet był kolonią ateńską) oraz zakazali wystawiania jego dzieł (Hammond 1973: 257–263). O tym wydarzeniu wspomina także Herodot (zob. Hdt. VI 21).

¹⁸⁹ Lade – mała wyspa położona na północny zachód od Miletu. Miejsce bitwy morskiej z Persami w 494 r. p.n.e. Obecnie wyspa połączyła się z lądem w wyniku wylewania osadu przez rzekę Meander.

¹⁹⁰ Tragaia – wyspa położona w najbardziej wysuniętym na północ punkcie Dodekanezu. Współcześnie wyspa Agatonisi.

¹⁹¹ Zatoka Latmijska – zatoka istniejąca w starożytności na wschodnim wybrzeżu Morza Egejskiego, w zachodniej Karii, w pobliżu ujścia rzeki Meander. Zatoka miała bardzo duże znaczenie w starożytności ze względu na leżące u jej brzegów ośrodki handlowe: Myus, Milet i Priene. Jej nazwa pochodzi od pobliskiej góry Latmos. Pozostałością po dawnej zatoce jest obecnie jezioro Bafa.

¹⁹² Heraklea Latmijska – miasto położone w najbardziej wysuniętym na wschód punkcie Zatoki Latmijskiej u podnóża góry Latmos, wskutek czego w starożytności miasto było nazywane określeniem góry – Latmos. W późniejszych latach *polis* została mianowana Herakleą, a przydomek „latmijska” miał ją odróżniać od innych miast o tej samej nazwie.

¹⁹³ Latmos – grzbiet górski położony na północnym brzegu Zatoki Latmijskiej. Obecnie góra Beşparmak.

¹⁹⁴ Hekatajos, FGrHist I F 239.

¹⁹⁵ Hekatajos twierdzi, że góra Latmos to góra Ftyra, wspomniana przez Homera w *Iliadzie* (Hom. *Il.* II 868).

¹⁹⁶ Grium – pasmo górskie rozciągające się równoległe do góry Latmos po zachodniej stronie Zatoki Latmijskiej od okolic Miletu aż do Euromos w Karii. Obecnie nazywa się Ilbir Dağ.

¹⁹⁷ Euromos – miasto w Karii w Anatolii, położone u podnóża góry Grium.

¹⁹⁸ Chalketor – miasto w Karii w Anatolii, położone u podnóża góry Grium.

¹⁹⁹ Z dziejami Heraklei silnie związany jest mit o Endymionie oraz Selene. Według jednej z wersji Endymion był pasterzem, w którego śpiącym obliczu zakochała się Selene. Bogini poprosiła Zeusa, aby podarował Endymionowi wieczną młodość, a on spełnił jej prośbę, zsyłając na pasterza nieprzerwany sen. Selene odwiedzała Endymiona każdej nocy w jaskini na zboczu góry Latmos, w miejscu, gdzie spał (Grimal 2008: 83; Parandowski 1989: 75).

²⁰⁰ Pyrra – małe miasto nad rzeką Meander, położone w Karii naprzeciw Miletu.

[9] Z Miletu do Heraklei zaś jest niewiele więcej wskutek tworzenia zatoki, a do Pyrry z Miletu prostą drogą jest 30 [stadiów]: tak długa jest podróż drogą morską wzdłuż wybrzeża. W przypadku znanych miejsc trzeba wytrzymać trud tego rodzaju geografii²⁰¹.

[10] Z Pyrry do ujścia rzeki Meander jest 50 stadiów. Jest to miejsce pełne płycizn oraz bagien. Ten, kto popłynął w górę rzeki na małych łodziach 30 stadiów, dotrze do miasta Myus, jednego z dwunastu miast jońskich, które obecnie z powodu braku zaludnienia zostało przyłączone do Milezyjczyków²⁰². Mówi się, że Kserkses dał je Temistoklesowi²⁰³ jako rybę²⁰⁴, Magnezję jako chleb, a Lampsakos²⁰⁵ jako wino²⁰⁶.

[11] Stąd w odległości 4 stadiów jest karyjska wioska Thymbria, w pobliżu której znajduje się święta grota Aornum²⁰⁷, zwana Charonion, wydzielająca zabójcze opary. Nad nią w pobliżu rzeki Meander leży Magnezja²⁰⁸, kolonia Magnezów w Tesalii²⁰⁹ i Kreteńczyków, o której wkrótce opowiem²¹⁰.

²⁰¹ Owo wtarczenie świadczy o tym, że Strabon doskonale zdaje sobie sprawę z tego, że suche opisy geograficzne oraz skrupulatne wyliczenia odległości, które są wymagane przy tego typu dziełach geograficznych, mogą być dla czytelnika nużące.

²⁰² Myus było najmniejszym z miast należących do dodekapolis, jednak za czasów Strabona (I/I w.) populacja zmniejszyła się na tyle, że miasto nie było w stanie stworzyć wspólnoty politycznej i zostało wcielone do Miletu. Z czasem jednak wszyscy Myzyjczycy się przenieśli, całkowicie porzucając swoje miasto. Pauzaniusz podaje, że przyczyną tego wydarzenia mógł być nadmiar much, który drażnił mieszkańców (zob. Paus. VII 2, 10).

²⁰³ Temistokles – wódz i polityk ateński żyjący w latach 525–460 p.n.e., zasłynął podczas walk z Persami. Uważany za twórcę potęgi morskiej Aten w V w. p.n.e.

²⁰⁴ Gr. ὀψων, czyli „gotowana lub inaczej przyrządzona potrawa jadana z chlebem” (Abramowiczówna 1958: t. III, 357). Zazwyczaj była to przekąska albo smakołyk spożywany z chlebem, sosem lub winem, ale mogła też uchodzić za przyprawę (Thuc. I 138). W Atenach najczęściej za taki przysmak służyła ryba (Ath. VII 276e).

²⁰⁵ Lampsakos – miasto położone w Troadzie nad Hellespontem w Azji Mniejszej.

²⁰⁶ Kserkses przekazał władzę nad tymi trzema miastami Temistoklesowi (który znalazł się u Persów w wyniku wygnania z Aten) za jego dobrą służbę na rzecz imperium jako namiestnik. Myus miało dostarczać wodzowi przysmaki – tudzież przyprawy, Magnezja (z powodu swoich żyznych ziem) – zboże oraz chleb, a Lampsakos (ponieważ słynęło z dobrego wina) – właśnie ten trunek. U Plutarcha możemy znaleźć informacje, że darczyńcą nie był Kserkses, który miał już nie żyć, a jego syn, Artakserkses I (Plut. Them. I 27). Dodatkowo wśród darów autor wymienia jeszcze dwa miasta: Perkote, które miało dostarczać pościel, oraz Palajskepsys, odpowiadające za odzienie (Plut. Them. I 29).

²⁰⁷ Aornum – jaskinia znajdująca się w pobliżu wioski Thymbria w połowie drogi między Magnezją i Myus. Była to jedna z trzech jaskiń w dolinie Meander – obok Acharaca pod Nysą i jaskini pod świątynią Apollona w Hierapolis – która wydzielala trujące opary, mogące wywoływać halucynacje u wchodzących (Saldaña 2015: 41–43). Wszystkie trzy były nazywane Charonion (dosł. „jaskinia Charona”), co odzwierciedla przekonanie, że owe miejsca miały być bramami do Hadesu (Yamaguchi 2013). Przymiotnik, będący nazwą jaskini (gr. ὀρνων, -ων) oznacza „bez ptaków” (Abramowiczówna 1958: t. I, 235), zatem dosłowna nazwa groty mogłaby znaczyć „miejsce bez ptaków”, co odnosiłoby się do trujących substancji wydobywających się z jaskini w formie oparów, które zabijają przelatujące nad nią ptaki.

²⁰⁸ Magnezja nad Meandrem – miasto w Jonii położone na zboczu góry Thorax nad dopływem rzeki Meander. Miasto zostało założone przez kolonistów z europejskiej Magnezji oraz Kreteńczyków. Magnezja nie należała do Związku Jońskiego, była miastem eolskim. Słynęła ze swoich żyznych ziem.

²⁰⁹ Tesalia – kraina starożytnej Grecji Właściwej położona nad Morzem Egejskim.

²¹⁰ Zob. Strab. XIV 1, 39–40.

[12] Za ujściem rzeki Meander jest wybrzeże wzdłuż Priene, a nad nim Priene i góra Mykale obfitująca w zwierzynę i gęsto zadrzewiona. Góra leży w rejonie Samos i tworzy w jego kierunku, po przeciwległej stronie cypla zwanego Trogilion²¹¹, cieśninę o szerokości 7 stadiów. Przez niektórych Priene jest nazywana Kadme, ponieważ Filotas, który ją założył, był Beotą²¹². Z Priene pochodził Bias²¹³, jeden z siedmiu mędrców, o którym Hipponaks mówi tak²¹⁴: „silniejszy w obronie własnej sprawy niż Bias z Priene”.

[13] Na wprost Trogilion leży wysepka o takiej samej nazwie²¹⁵. Stąd najbliższej jest do Sunion²¹⁶ drogą morską o długości 1600 stadiów. Na początku podróży po prawej stronie mija się wyspy: Samos, Ikarię²¹⁷ i Korsia²¹⁸, z lewej zaś Skały Melantyjskie²¹⁹; pozostała część drogi prowadzi przez środek Cyklad²²⁰. Sam cypel Trogilion jest pewnego rodzaju podnóżem góry Mykale. W pobliżu Mykale na terytorium Efezu leży inna góra – Paktyes²²¹ – która kończy pasmo górskie Mesogis²²².

[14] Z Trogilion do Samos jest 40 stadiów. Cypel jest zwrócony w kierunku południowym i zarówno on, jak i port, mają przystań dla statków. Jego większa część znajduje się na powierzchni ziemi i jest obmywana przez morze, jednak pewien fragment cypla wznosi się ku leżącej nad nim górze. Po prawej stronie tym, którzy płyną w kierunku miasta, ukazuje się cypel Posejdium²²³, tworzący w stronę Mykale cieśninę o szerokości 7 stadiów. Na cyplu jest postawiona świątynia Posejdona, a nieopodal niego leży wysepka Narthekis²²⁴. Po lewej stronie w pobliżu Herajonu²²⁵ znajduje się przedmieście oraz rzeka Imbrasus²²⁶, a także Herajon, starożytna świątynia i wielki święty przybytek, obecnie będący pinakoteką²²⁷. Oprócz wielu zgromadzonych tam obrazów są i inne pinakoteki oraz jakieś małe

²¹¹ Przylądek Trogilion – przylądek będący zakończeniem góry Mykale.

²¹² Nazwa najprawdopodobniej ma związek z tym, że Filotas przybył z Beocji z ludem z Teb, które zostały założone przez Kadmosa, a lud nazywano potocznie Kadmejczykami.

²¹³ Bias z Priene – mędrzec oraz mówca, żyjący w VI w. p.n.e. Występował w sądzie, znany ze swoich umiejętności krasomówczych używanych wyłącznie w obronie prawa. Zmarł w późnym wieku podczas rozprawy sądowej. Miał napisać niezachowany do dzisiaj poemat o Jonii (zob. D. L. I 5).

²¹⁴ Hipponaks, fr. 123 West.

²¹⁵ Tj. wyspa Trogilion.

²¹⁶ Sunion – przylądek u południowo-wschodnich wybrzeży Attyki.

²¹⁷ Ikaria – wyspa na Morzu Egejskim.

²¹⁸ Korsia – wyspa na Morzu Egejskim, położona pomiędzy Samos, Ikarią a Patmos. Obecnie wyspa nazywa się Furni.

²¹⁹ Skały Melantyjskie – skalista wyspa na Morzu Egejskim niedaleko Thery, należąca do Cyklad. Wyspa została nazwana od imienia Melasa, syna Naksosa, który rozbił się statkiem u jej wybrzeży. Obecnie Stapodia/Chtapodia.

²²⁰ Cyklady – archipelag w południowo-zachodniej części Morza Egejskiego.

²²¹ Paktyes – góra, będąca odnogą pasma Mesogis na wschód od Efezu.

²²² Mesogis – główne pasmo górskie w Lidii, należące do łańcucha górskiego Taurus. Jego zbocza były znane z uprawy winorośli. Obecnie nazywane Kestane Dağı, tj. „kasztanowa góra”.

²²³ Posejdium – cypel na wyspie Samos.

²²⁴ Narthekis – mała wyspa na wschód od Samos, leżąca w cieśninie między górą Mykale a wyspą Samos.

²²⁵ Herajon – świątynia poświęcona Herze.

²²⁶ Imbrasus – rzeka na wyspie Samos, dawniej nazywana Parthenius (Strab. X 2,17), w jej wodach miała narodzić się Hera (Paus. VII 4,4; Kallimach, *Hymn do Artemidy* 110).

²²⁷ Pinakoteka (gr. *πινακοθήκη*) – starożytna „galeria obrazów”, w której gromadzono różnego rodzaju obrazy, rzeźby oraz dzieła sztuki, oryginały lub kopie dzieł mistrzów. W czasach

kapliczki pełne dawnych dzieł sztuki. Przestrzeń pod gołym niebem podobnie jest wypełniona najwspanialszymi posągami: wśród nich były trzy kolosalne dzieła Myrona²²⁸ stojące na jednej podstawie, które zrabował Antoniusz²²⁹, jednak Cezar August przywrócił na tę samą bazę dwa posągi, Atenę i Heraklesa, rzeźbę Zeusa zaś przeniósł na Kapitol, wzniosłszy mu tam małą świątynię.

[15] Oplyniecie wyspy Samos to droga 600 stadiów²³⁰. Dawniej, gdy zamieszkiwali ją Karowie, była nazywana Parthenią²³¹, potem Anthemous²³², następnie Melamfyllos²³³, a ostatecznie Samos²³⁴: albo od jakiegoś lokalnego herosa, albo od przybysza z Itaki i Kefallenii²³⁵. Na wyspie znajduje się też pewien przylądek zwany Ampelos²³⁶, zwrócony gdzieś w kierunku Drepanum²³⁷ na Ikarii, a także masyw górski określany tą samą nazwą, który sprawia, że cała wyspa jest górzysta. Samos nie obfituje w wino, chociaż wokół niej są wyspy, na których uprawia się winorośl: na przykład Chios, Lebedos i Kos, i niemal cały przyległy kontynent zajmuje się produkcją najlepszych win²³⁸. Wina z Efezu, jak i z Metropolis są dobre, natomiast Mesogis, Tmolus²³⁹,

hellenistycznych funkcje pinakoteki pełniły przede wszystkim świątynie, dopiero w III w. p.n.e. zaczęły pojawiać się pierwsze prywatne pinakoteki. Za najstarszą i najsłynniejszą uważa się pinakotekę w Atenach. Niestety Strabon nie podaje, co dokładnie przechowywano w pinakotekach na Samos.

²²⁸Myron – rzeźbiarz grecki, żyjący w latach 480–445 p.n.e. Twórca *Dyskobola* oraz *Ateny i Marsjasza*. Jego rzeźby najczęściej przedstawiały postacie bogów, herosów oraz atletów.

²²⁹O motywach kradzieży dokonanej przez Marka Antoniusza Strabon pisze w księdze XIII (zob. Strab. XIII I, 30).

²³⁰Według Pliniusza jest to 87 mil, czyli 716 stadiów (Plin. *Nat.* V 55).

²³¹Parthenia, inaczej „Wyspa Dziewicy” – gr. Παρθενία, co oznacza „dziewiectwo, panieństwo” (Abramowiczówna 1958: t. III, 442–443) – nazwa wyspy wzięła swój początek od wierzeń, że na jej terenie narodziła się Hera.

²³²Nazwa Anthemous – gr. ἀνθήμων, -ov, czyli „kwitnący” (Abramowiczówna 1958: t. I, 185) – ma związek z obfitością kwiatów, które kwitną na wyspie.

²³³Nazwa Melamfyllos – gr. μελάμφυλλος, -ov, tj. „ciemnolistny, zacieniony” (Abramowiczówna 1958: t. III, 96) – odnosi się do cyprysów porastających wyspę.

²³⁴Gr. σάμος oznacza „wysokość” (Liddell, Scott 1901: 1373). Strabon podaje, że nazwa może pochodzić od ludu zbiegłego z Samos na Itace lub Kefallenii, która dawniej nazywała się Samos, jednak według E.D. Clarke’a nazwa ma związek z górzystością Samos, wyróżniającą ją wśród okolicznych wysp (Clarke 1812: 192; Clarke 1814: 366). Strabon wymienia poprzednie nazwy wyspy także w księdze X (Strab. X 2,17), lecz w innej kolejności: najpierw Melamfyllos, potem Anthemous i ostatecznie Parthenię. Z przekazu Pliniusza zaś wynika, że prawidłowym porządkiem nazw jest ten wymieniony w księdze XIV (Plin. *Nat.* V 55).

²³⁵Kefallenia – największa wyspa jońska na Morzu Jońskim, o surowym, górzystym krajobrazie. Dawniej nazywana Samos, obecnie zaś Kefalinia lub Kefalonia.

²³⁶Ampelos – przylądek na południowo-zachodnim krańcu wyspy Samos, także: łańcuch górski kończący się na cyplu Posejdium, naprzeciw góry Mykałe.

²³⁷Najprawdopodobniej Strabon pisze tutaj o cyplu Dracanum na wschodnim krańcu wyspy Ikaria.

²³⁸Autor uważa, że chociaż wino z okolicznych wysp i sąsiednich części kontynentu było doskonałe, wino z Samos wypadło przy nim gorzej. Odmienne zdanie można znaleźć u Atenajosa (Ath. XIV 63), który poleca samijskie winogrona o nazwie ὀμομηλίδες lub ἀμαμηλίδες, czyli nieszpulki (Abramowiczówna 1958: t. I, 101).

²³⁹Tmolus – góra łącząca się z pasmem Mesogis na wschodzie, nazwana na cześć Tmolusa, króla Lidii. Górę sławiono ze względu na zbocza doskonałe do uprawy winorośli. Obecnie nazywana Bozdağ.

Katakekaumene²⁴⁰, Knidos²⁴¹, Smyrna i inne mało znaczące miejsca szczególnie wyróżniają się produkcją znakomitego wina czy to dla przyjemności, czy do celów leczniczych²⁴². Samos nie ma wiele szczęścia, jeśli chodzi o wino, ale miała powodzenie w innych sprawach²⁴³, o czym świadczy fakt, że stała się przedmiotem sporu i że ci, którzy ją chwala, nie wahają się zastosować względem Samos powiedzenia, że produkuje nawet ptasie mleczko²⁴⁴ – jak mówi gdzieś Menander²⁴⁵. To także było przyczyną powstania tam tyranii i wrogości wobec Ateńczyków.

[16] Rządy despotyczne były u szczytu swojej świetności szczególnie za czasów Polikratesa i jego brata Sylosonta²⁴⁶. Polikrates²⁴⁷ tak bardzo odznaczał się powodzeniem i potęgą, że przejął panowanie na morzu. Jako dowód jego pomyślności losu podają, że gdy celowo wyrzucił do morza pierścien z bardzo kosztownym kamieniem i z grawerem, niedługo później jeden z rybaków przyniósł mu rybę, która go połknęła. Po jej rozcięciu, wewnątrz znaleziono pierścien²⁴⁸. Mówią, że król Egiptu dowiedziawszy się o tym zdarzeniu, oświadczył w pewien proroczy sposób, że w niedalekiej przyszłości skieruje się ku nieszczęśliwemu końcowi życie tego, który tak bardzo wzniósł się w szczęściu. I rzeczywiście tak się stało: bowiem wzię-

²⁴⁰ Katakekaumene – region w północno-wschodniej Lidii słynący z produkcji dobrego wina.

²⁴¹ Knidos – doryckie miasto położone w Karii na przykładu Triopion.

²⁴² Wino zajmowało szczególne miejsce w życiu starożytnych: pełniło funkcję podstawowego napoju w ciągu dnia, było elementem kultu oraz sposobem na uzyskanie równowagi ducha, składnikiem środków leczniczych w medycynie oraz jednym z podstawowych towarów wymiennych w handlu. Do właściwości leczniczych wina zaliczano m.in. działanie moczopędne, przeciwgorączkowe, jako środek antyseptyczny czy pomagający zająć w ciężę (zob. Plin. *Nat.* XIV; Ath. II).

²⁴³ Poza produkcją wina, Samos zajmowało się eksportem jedwabiu, wełny, oleju i owoców. Wyspa słynęła także z doskonałej jakości drewna oraz obfitości gliny, którą wykorzystywano przy wytwarzaniu czerwonej ceramiki.

²⁴⁴ Gr. „φέρεϊ καὶ ὀρνίθων γάλα” to wyrażenie wskazujące na obfitość i różnorodność towarów, określenie dobrobytu miejsca (zob. Ath. IX 37), ptasim mlekiem nazywano natomiast coś o wysokiej wartości i trudne do znalezienia (Krsek 1902: 20). Fraza ma odnosić się do urodzajności ziemi na Samos. U Atenajosa można znaleźć stwierdzenie, że płodność wyspy była tak wysoka, że róże oraz owoce dojrzewały dwa razy w roku (Ath. XIV 63). Niestety żaden z twórców nie przekazuje, jakie towary były produkowane na wyspie lub jakie surowce można było na niej wydobyć, by Samos zasłużyło na taki prestiż (Payne 2017: 95–110). Obecnie jednak na Samos podaje się charakterystyczny dla wyspy deser o nazwie „ptasie mleczko”.

²⁴⁵ Menander – poeta grecki, żyjący w latach 342–291 p.n.e., przedstawiciel komedii nowej oraz tzw. komedii charakterów. Jest autorem ponad 100 komedii, jednak zrekonstruowano w pełni tylko 4 z nich: *Odludek albo mizantrop* (gr. Δύσκολος ἢ μισάνθρωπος), *Kobieta z Samos* (gr. Σαμία), *Tarcza* (gr. Ασπίς), *Sąd polubowny* (gr. Ἐπιτρέποντες).

²⁴⁶ Tj. VI w. p.n.e.

²⁴⁷ Gr. Πολυκράτης (πολύς + [κράτος) to imię mówiące, które znaczy „potężny władca”. Uważa się, że za czasów Polikratesa wyspa Samos była u szczytu swojej świetności. Tyran uczynił z niej kwitnący ośrodek gospodarczy, rozbudował flotę morską i sprawił, że Samos stała się potęgą morską. Władca czynnie dbał także o rozwój handlu, rzemiosła oraz kultury (Hammond 1973: 250–251; Kuciak 2015: 9–35). Informacje o jego życiu można znaleźć u Herodota (zob. Hdt. III).

²⁴⁸ Do pozbycia się pierścienia miał namówić Polikratesa jego sojusznik i faraon Egiptu – Amasis, który przejawiał silną wiarę w Ananke, boginię konieczności i przeznaczenia. Faraon wierzył, że życie tego, komu się nazbyt powodzi, będzie miało marny koniec. Polikrates, by odwrócić los, miał pozbyć się tego, co było dla niego bardzo cenne. Pierścien, którego wyrzekł się władca, powrócił jednak do tyrana w brzuchu ryby wyłowionej z morza przez jednego z poddanych (Hdt. III 42–43).

ty podstępem przez satrapę Persów został powieszony²⁴⁹. Anakreont²⁵⁰, poeta liryczny, żył w otoczeniu Polikratesa, i właśnie cała jego poezja jest pełna wzmianek o władcy²⁵¹. Wspominają, że za jego czasów Pitagoras²⁵², widząc narastającą tyranie, opuścił miasto i udał się do Egiptu oraz Babilonu, przez wzgląd na swoje zamiłowanie do nauki. Gdy zaś stamtąd powrócił i zobaczył wciąż panującą tyranie, popłynął do Italii, gdzie spędził resztę życia. Tyle o Polikratesie.

[17] Sylosont za sprawą swojego brata pozostał zwykłym obywatelem. Jednak podarował Dariuszowi – synowi Hystaspesa – szatę, której tamten zapragnął, gdy zobaczył noszącego ją Sylosonta. Wtedy Dariusz nie był jeszcze królem, lecz gdy nim został, Sylosont w zamian otrzymał od niego w darze władzę tyrańską²⁵³. Rządził tak surowo, że miasto wyludniło się, stąd wzięło się powiedzenie: „z woli Sylosonta jest dużo miejsca”²⁵⁴.

²⁴⁹ Śmierć Polikratesa okazała się potwierdzeniem wierzeń Amasisa, bowiem tyran został zamordowany w 522 r. p.n.e. przez Orojtesa – perskiego namiestnika, który pojął go, łudząc obietnicą zawarcia sojuszu przeciw Persom (Hammond 1973: 251).

²⁵⁰ Anakreont z Teos – poeta liryczny, żyjący w latach ok. 570–485 p.n.e. W swoich pieśniach opiewał wino, śpiew oraz miłość. Poeta miał przybyć na Samos, by nauczać Polikratesa (Kuciak 2016: 12). Na jego dworze przebywał w latach 533–522 p.n.e., po jego śmierci zaś przeniósł się do Aten. Anakreont nie był jedynym twórcą działającym w kręgu tyrana, w okresie tyranii bowiem na Samos prężnie rozwijała się instytucja patronatu i na dworze przebywali również m.in. Ibykos (poeta), Teodoros z Samos (architekt), Demokedes (medyk).

²⁵¹ Strabon nie wnika, na czym polegały wzmianki o Polikratesie w jego poezji – w zachowanych utworach Anakreonta nie ma żadnych wyraźnych powiązań między postaciami. Nie wiadomo także, jaka konkretnie istniała między nimi relacja – na podstawie tekstów Herodota można jednak przypuszczać, że poeta cieszył się zaufaniem oraz przychylnością władcy (Hdt. III 121). O przebywaniu Anakreonta na dworze tyrana pisze także Pausaniasz (Paus. I 2,3). Niewykluczone, że w utworach poety mogły zostać zawarte pochwały pod adresem władcy, odniesienia na temat tyranii na Samos czy aluzje o charakterze osobistym (Kuciak 2016: 14–16).

²⁵² Pitagoras – matematyk i filozof, urodzony na Samos i żyjący w latach ok. 572–497 p.n.e. Założyciel szkoły pitagorejskiej, twórca twierdzenia matematycznego dot. trójkątów prostokątnych, wyznawca orfizmu i propagator idei nieśmiertelności oraz metempsychozy (Reale 2000: 103–121). Pitagoras twierdził, że wolnemu człowiekowi nie godzi się żyć w państwie despotycznym i wyjechał do Egiptu oraz Babilonii w celu zdobywania wiedzy. Na Samos miał powrócić w wieku 56 lat, a potem znów wyjechać (zob. Jamblich, *O życiu pitagorejskim*).

²⁵³ Sylosont miał obalić rządy oligarchów wspólnie z Polikratesem w 537 r. p.n.e., jednak brat wygnał go z wyspy, przejmując pełnię władzy (Hammond 1973: 251). Przebywając na wygnaniu, Sylosont spotkał w Egipcie Dariusza Wielkiego (Dariusz objął rządy dopiero w 522 r. p.n.e., więc wówczas nie był jeszcze władcą Persów), któremu spodobał się płaszcz wygnańca i zapragnął go odkupić. Sylosont jednak oddał szatę przyszłemu władcy za darmo. Gdy Dariusz przejął tron, Sylosont udał się na dwór perski z prośbą o pomoc w przejściu władzy na Samos. Dariusz, przypominawszy sobie o jego uprzejmości, zgodził się i wysłał wojsko perskie pod wodzą Otanesa, by obaliło Majandriosa, który został tyranem po zabójstwie Polikratesa. Następnie przekazał rządy Sylosontowi (Hdt. III 139–144) (Hammond 1973: 251–252).

²⁵⁴ Strabon przedstawia Sylosonta jako okrutnego tyrana, który wyludnił wyspę, jednak nie był on bezpośrednim sprawcą depopulacji: po oddaniu władzy przez Majandriosa, jego brat Charilaos zorganizował napad na Persów, konsekwencją czego był najazd Otanesa i wymordowanie mieszkańców wyspy (Hdt. III 145–149) (Hammond 1973: 252). Powiedzenie „ἐκρητή Συλοσῶντος εὐρυχωρίη” pojawia się również u Heraklidesa z Pontu (FHG 2 F 6).

[18] Ateńczycy wcześniej wysłali stratega Peryklesa²⁵⁵ i wraz z nim poetę Sofoklesa²⁵⁶, jednak dopiero oblegając miasto postawili w złym położeniu odmawiających posłuszeństwa Samijczyków²⁵⁷. Następnie wysłali od siebie 2 tysiące kolonistów, pośród których był także Neokles²⁵⁸, ojciec filozofa Epikura²⁵⁹ – jak powiadają – nauczyciel. Mówią też, że Epikur wychowywał się tu oraz w Teos, a dorastał w Atenach i wówczas poeta komiczny Menander stał się jego współtowarzyszem. Samijczykiem był również Kreofylos²⁶⁰, o którym powiadają, że kiedyś przyjął w gościnę Homera i otrzymał od niego w darze poemat, który nazywają *Zdobycie Ojchalii*²⁶¹. Kallimach, wprost przeciwnie, wskazuje w pewnym epigramie²⁶², że Kreofylos jest twórcą poematu, ale został on przypisany Homerowi ze względu na wspomnianą gościnę: „Jestem wytworem trudu Samijczyka, który ugościł kiedyś w domu boskiego Homera. Oplakuję Eurytosa²⁶³, który tak wiele wycierpiał, i złotowłosą Jole. Zwa-

²⁵⁵ Perykles – polityk ateński, żyjący w latach ok. 495–429 p.n.e. Twórca demokracji ateńskiej oraz złotego wieku Aten. Dowodził wojskiem ateńskim w wojnie przeciwko Samos w latach 440–439 p.n.e.

²⁵⁶ Sofokles – tragiczek grecki, żyjący w latach ok. 496–406 p.n.e. w Atenach. Napisał ok. 120 tragedii i dramatów satyrowych, do najsłynniejszych należą: *Król Edyp* (gr. Οἰδῖπτος τύραννος), *Edyp w Kolonie* (gr. Οἰδῖπτος ἐπὶ Κολωνῶν), *Antygona* (gr. Ἀντιγόνη). Choć nie interesował się polityką, pełnił funkcję skarbnika Związku Delijskiego, a dwukrotnie funkcję stratega – swoje poglądy wyrażał zaś w napisanych tragediach. W 440 r. p.n.e. jako strateg u boku Peryklesa brał udział w tłumieniu buntu na Samos (Hammond 1973: 409–412).

²⁵⁷ Konflikt, o którym mowa w powyższym fragmencie, wybuchł w 440 r. p.n.e. między Samos i Milet o Priene. Gdy Samos zdobyła przewagę w sporze, Milet zwrócił się z prośbą o pomoc do Aten, które w odpowiedzi wysłały na Samos delegację z Peryklosem oraz Sofoklosem na czele. Ateńczycy siłą narzucili Samijczykom demokrację, a następnie, zabrawszy zakładników na Lemnos, powrócili do Aten. Po ich wyjeździe Samos pozyskało wsparcie Sardes oraz Persji i wszczęło bunt. Trwające 9 miesięcy oblężenie Samos zakończyło się poddaniem wyspy w 439 r. p.n.e. (Hammond 1973: 379–382).

²⁵⁸ Neokles – obywatel ateński, ojciec Epikura, żył w IV w. p.n.e. Na Samos przybył wraz z innymi kolonistami w 352/351 r. p.n.e., tam prowadził szkołę elementarną.

²⁵⁹ Epikur – filozof, twórca epikureizmu, żył w latach 341–270 p.n.e. Urodził się na Samos i tam się wychowywał. W wieku czternastu lat pobierał nauki u Nausifanesa z Teos, a gdy skończył lat osiemnaście (w 323 r. p.n.e.), udał się do Aten, gdzie jako efeb wraz z komediopisarzem Menandrem odbył dwuletnie szkolenie wojskowe. Założył szkołę filozoficzną nazywaną Ogrodem, w której nauczał o sensualizmie, atomizmie oraz metodach osiągnięcia osobistego szczęścia (Reale 1999: t. III, 173–191).

²⁶⁰ Kreofylos z Samos – poeta epicki, uważany za współczesnego Homerowi, a nawet jego przyjaciela. Utrzymywano, że Homer pewnego razu przybył do niego w gościnę i podarował mu poemat *Zdobycie Ojchalii*. Temu przekazowi sprzeciwił się jednak w swoim epigramie Kallimach.

²⁶¹ *Zdobycie Ojchalii* (gr. Οἰχαλίας ἄλωσις) – poemat epicki opowiadający o podboju Ojchalii przez Heraklesa i porwaniu Jole, córki króla. Istnieje kilka wersji przekazu na temat lokalizacji Ojchalii, podaje się kilka miast o tej samej nazwie (Paus. IV 2; Strab. VIII 3,6; Strab. IX 5,17). Pauzaniusz nazywa ten poemat *Herakleją* (Paus. IV 2).

²⁶² Kallimach, *Ep.* 6.

²⁶³ Eurytos – król Ojchalii, uważany za najlepszego łucznika, któremu łuk podarował sam Apollon. Pewnego dnia zorganizował zawody łucznicze, w których nagrodą była ręka jego córki Jole. Zawody wygrał Herakles, jednak król znając przeszłość herosa, odmówił wydania mu córki. Wkrótce potem skradziono klacze Eurytosa, o co posądzono Heraklesa. Herakles w przypływie gniewu zabił Ifitosa, królewskiego syna, a następnie kierowany zemstą najechał

mnie dziełem Homerowym: jakże to wielki zaszczyt dla Kreofylosa, drogi Zeusie”. Niektórzy powiadają, że był nauczycielem Homera, inni zaś, że to nie był Kreofylos, ale Aristeas z Prokonnezu²⁶⁴.

[19] Obok Samos znajduje się wyspa Ikaria, od której wzięło się Morze Ikaryjskie²⁶⁵. Wyspa nosi nazwę od Ikara, syna Dedala, który – jak mówią – towarzyszył ojcu w ucieczce, gdy obaj zaopatrzeni w skrzydła wyruszyli z Krety²⁶⁶, i upadł na tę wyspę nie trzymając się kursu. Albowiem wzniósł się zbyt blisko słońca i skrzydła opadły, ponieważ stopił się wosk²⁶⁷. Cała wyspa ma 300 stadiów w obwodzie i nie ma portu, z wyjątkiem przystani, spośród których najpiękniejsza nazywa się Histoi²⁶⁸, posiada cyfel rozciągający się w kierunku zachodu. Na wyspie jest także świątynia Artemidy zwana Tauropolion²⁶⁹, miasteczko Ojnoe²⁷⁰ i inne miasto Dracanum²⁷¹, noszące nazwę od cypla, na którym się znajduje, posiadające miejsce do zakotwiczenia okrętu²⁷². Cyfel oddalony jest od cypla Samijczyków zwanego Kantharion²⁷³ o 80 stadiów, co jest najkrótszą przeprawą między nimi. Obecnie jednak wyludnioną wyspę zajmują Samijczycy, głównie przez wzgląd na bydło²⁷⁴.

[20] Za Cieśniną Samijską obok Mykale, żeglującym do Efezu, po prawej stronie ukazują się wybrzeże Efezyjczyków, którego pewną część posiadają także Samijczycy. Najpierw na

na Ojchalię, zabijając Eurytosa i jego pozostałych synów, a Jole czyniąc swoją branką (Grimal 1990: 96).

²⁶⁴ Aristeas z Prokonnezu – grecki poeta, żyjący w VII w. p.n.e. Uważany za twórcę napisanego w trzech księgach poematu *Arimaspeja* (gr. Ἀριμάσπεια). Największym źródłem informacji o życiu twórcy jest Herodot (zob. Hdt. IV 13–15).

²⁶⁵ Morze Ikaryjskie – nazwa akwenu Morza Egejskiego wokół wyspy Ikarii, nadana na cześć Ikara – syna Dedala, który wzbivszy się zbyt wysoko, zginął, spadając do morza.

²⁶⁶ Dedal był kowalem w Atenach. Zazdrosny o umiejętności swojego ucznia Talosa, zabił go i uciekł z synem na Kretę na dwór Minosa. Gdy król zabronił Dedalowi powrotu do ojczyzny i zamknął go w wybudowanym przez niego labiryncie, rzemieślnik uciekł wraz z synem dzięki własnoręcznie skonstruowanemu skrzydłom (Grimal 1990: 69).

²⁶⁷ Skrzydła były przymocowane do ciała za pomocą wosku.

²⁶⁸ Histoi – miasto na północnym wybrzeżu Itaki posiadające przystań, dosł. Maszty – od gr. ἱστός, co oznacza „maszt, belka” (Abramowiczówna 1958: t. II, 516). Obecnie w pobliżu znajduje się miasto Ewdilos.

²⁶⁹ Tauropolion – sanktuarium Ateny. Istnieją różne wersje co do liczby świątyń Artemidy na Ikarii, wg J.H. Croona miały istnieć dwa święte przybytki: jeden położony na zachód od Histoi oraz Ojnoe – w mieście Nas, drugi zaś w samym mieście Ojnoe (Croon 1961: 140–141). Nie wiadomo, o którym *temenos* (święty obszar dedykowany bóstwu) wspomina Strabon – obie miejscowości są prawdopodobne, ponieważ posiadały przystań, zatem były to odpowiednie miejsca dla żeglarzy do złożenia ofiary Artemis przed wypłynięciem na głębokie morze (jako że Artemida była także patronką marynarzy). Przydomek ταυρόπολος również bywa różnie interpretowany, może oznaczać: „czczona w Taurydzie”, „ciągnięta przez zaprzęg byków” oraz „polująca na byki” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 285). Ku czci Artemidy Tauropolos obchodzono święta o nazwie Taupolia.

²⁷⁰ Ojnoe – miasto na północno-zachodnim wybrzeżu Itaki. Nazwa miasta może być związana z winem (gr. οἶνος) (Abramowiczówna 1958: t. III, 254), które produkowano na pobliskich zboczach góry Pramnos. Obecnie w pobliżu znajduje się miasto Kampos.

²⁷¹ Dracanum – miasto na południowo-wschodnim wybrzeżu Itaki, dawniej nazywane Drepanum.

²⁷² Tj. reda (gr. πρόσρμος) (Abramowiczówna 1958: t. III, 718).

²⁷³ Kantharion – przylądek na zachodnim krańcu Samos.

²⁷⁴ Ikaria została skolonizowana przez Samos w II w. p.n.e.

wybrzeżu jest Panionion²⁷⁵, leżące 3 stadia od morza, gdzie obchodzi się Panionia²⁷⁶, powszechne święto Jonów, i składa się ofiary ku czci Posejdona Helikońskiego²⁷⁷. Kapłanami są Prienejczycy, o których była mowa w opisie Peloponezu²⁷⁸. Dalej jest Neapolis²⁷⁹, które dawniej należało do Efezjan, ale teraz jest w posiadaniu Samijczyków, którzy wymienili za nie Marathesion²⁸⁰, miejsce bliższe za bardziej odległe. Potem jest małe miasto Pygela²⁸¹, posiadające świątynię Artemidy Munychia²⁸², założone przez Agamemnona i skolonizowane przez część jego ludzi; niektórzy bowiem z nich odczuwali ból w pośladkach i tak [Pygalgeis] byli nazywani, skoro zaś cierpiąc na tę chorobę tam pozostali, to miejsce przejęło tę nazwę własną²⁸³.

²⁷⁵ Panionion – sanktuarium poświęcone Posejdonowi Helikońskiemu oraz miejsce zgromadzeń Ligii Jońskiej (Hdt. I 148). Świątynia położona była na półwyspie Mykale i znajdowała się pod kontrolą miasta Priene. Prienejczycy zarządzali sanktuarium i przewodniczyli ofiarom oraz świętym obrzędom. Panionium było miejscem, gdzie obchodzono Panionia. Gdy działalność w sanktuarium została ograniczona pod panowaniem perskim, obchody przeniesiono do Efezu i przywrócono dopiero za panowania Aleksandra Wielkiego (Katsonopoulou 2021: 128–129).

²⁷⁶ Panionia – święto jońskie, podczas którego odbywały się uroczystości religijne ku czci Posejdona Helikońskiego połączone z zawodami sportowymi. Jednym z ważniejszych elementów obchodów było złożenie Posejdonowi w ofierze byka (Katsonopoulou 2021: 128).

²⁷⁷ Kult Posejdona Helikońskiego bierze swój początek z Helike w Achai (Katsonopoulou 2021: 124). Epitet związany z Helike wywodzi się od Helikonu (gr. Ἑλικών), czyli miejsca w Helike, gdzie rośnie wierzba (gr. ἑλίκη) – święte drzewo lubiące wodę (Abramowiczówna 1958: t. II, 101).

²⁷⁸ Przypuszcza się, że to Prienejczycy zajmowali się sanktuarium, ponieważ wywodzili się z Helike i najlepiej znali tajemnice obrzędów (zob. Strab. VIII 7,2).

²⁷⁹ Neapolis – miasto położone na południe od Efezu, leżało bliżej Samos niż Marathesion.

²⁸⁰ Marathesion – miasto położone na południe od Efezu. Według W.M. Leake’a miasto miało znajdować się na terenie określanym jako Scala Nova (Leake 1824: 261).

²⁸¹ Pygela – miasto położone na wybrzeżu Zatoki Kaystryjskiej, na południe od Efezu. Według tradycji miasto miało zostać założone przez Agamemnona oraz jego armię. Obecnie w pobliżu znajduje się miasto Kuşadası.

²⁸² Przydomek Artemidy – Munychia (gr. Μουνυχία) pochodzi od wzgórza Munychia znajdującego się w Pireusie, gdzie była wybudowana świątynia Artemidy. Ku czci Artemis obchodzono święta Munychia – z czasem do świąt dołączono coroczne obchody epinicii bitwy pod Salaminą (480 r. p.n.e.). W dniu święta składano w ofierze ciasto zwane ἀμφίφων, a w porcie Munychium odbywały się zawody organizowane wśród floty.

²⁸³ Zgodnie z wierzeniami nazwa miasta (gr. Πύγελα) ma związek z chorobą, na którą cierpieli niektórzy żołnierze z armii Agamemnona, zaraziwszy się podczas wojny trojańskiej. Chorzy zostali poinformowani przez niektórych proroków, że na obszarze nieistniejącego jeszcze miasta znajdują lekarstwo na męczącą ich dolegliwość. Żołnierze przybyli na wskazane tereny i zostali tam na czas rekonwalescencji. W związku z chorobowymi dolegliwościami określano ich mianem *Pygalgeis*, czyli „odczuwających ból w pośladku” (gr. πυγῇ + ἄλγος) (gr. πυγῇ, co znaczy „pośladek”) (Abramowiczówna 1958: t. III, 762), miasto zaś nazwano Pygela (od gr. πυγή, co znaczy „pośladek”) (Abramowiczówna 1958: t. III, 762). Nie do końca wiadomo, jaka konkretnie choroba dotknęła grupę żołnierzy, zestawia się ją jednak z *pygalgią*, tj. medycznym określeniem na ból kości ogonowej, nazywanej też kością guziczną czy kulszową. *Pygalgia* może być spowodowana różnymi czynnikami, takimi jak urazy, nadmierne napięcie mięśniowe, siedzący tryb życia, nieprawidłowa postawa ciała czy przewlekłe zapalenie kości ogonowej. Ból pochodzący z okolic pośladków może promieniować w dół nogi i być odczuwalny jako tępy, pulsujący lub piekący. Choroba najczęściej występuje w połączeniu z rwą kulszową (Kostuch 2021: 70). Pliniusz natomiast nazywa miasto Phygela (od gr. φυγή, czyli „ucieczka, wygnaniec”) (Abramowiczówna 1958: t. IV, 565),

Następnie jest port zwany Panormos²⁸⁴, mający świątynię Artemidy Efeskiej. Potem jest miasto. Na tym samym wybrzeżu niedaleko od morza znajduje się Ortygia²⁸⁵, wspaniały gaj o różnego rodzaju drzewach, ale z największą ilością cyprysów. Przez las przepływa rzeka Kenchrios²⁸⁶, w której – powiadają – Leto²⁸⁷ obmyła się po porodzie. Tam bowiem opowiada się o narodzinach dzieci i piastunce Ortygii, o jaskini, w której odbył się poród, a także o pobliskim drzewie oliwnym, pod którym bogini najpierw odpoczęła, gdy uwolniła się od bólów porodowych²⁸⁸. Nad zagajnikiem wznosi się góra Solmissos²⁸⁹, gdzie podobno przebywający tam Kureci²⁹⁰ łoskotem broni przepędzili Herę, z zazdrością czyhającą na Leto, i pomogli jej ukryć poród²⁹¹. W tym miejscu znajduje się więcej świątyń, zarówno starodawnych, jak i późniejszych, w starożytnych są dawne drewniane posągi bóstwa, a w późniejszych dzieła Skopasa²⁹²: Latona dzierżąca berło i stojąca przy niej Ortygia, która w każdym z ramion trzyma małe dziecko. Tam co roku odbywa się uroczyste zgromadzenie, zgodnie z pewnym zwyczajem wyróżnieni młodzieńcy współzawodniczą między sobą szczególnie co do wyprawianych tam uczt. W tym samym czasie także kolegium Kuretów organizuje sympozjony i składa jakieś mistyczne ofiary²⁹³.

tym samym zmieniając genezę powstania miasta – w jego wersji musiałoby zostać założone przez dezerterów wojennych (Plin. *Nat.* V 48).

²⁸⁴ Panormos – port Efezu utworzony na ujściu rzeki Kaystros, w pobliżu którego stała świątynia Artemidy.

²⁸⁵ Ortygia – gaj, obecnie zlokalizowany w pobliżu Kirazlı w Turcji. Ortygia to nazwa mówiąca, dosł. „przepiórca las” pochodzi od gr. ὄρτυξ, czyli „przepiórka” (Abramowiczówna 1958: t. III, 323).

²⁸⁶ Kenchrios – starożytna rzeka w pobliżu Efezu i Góry Solmissus, w której Leto kąpała się po narodzinach Apollina i Artemis.

²⁸⁷ Leto (Latona) – jedna z tytanid, z bogiem Zeusem miała dwoje dzieci: Apollona i Artemidę.

²⁸⁸ Historia narodzin podana przez Strabona jest jedną z wielu wersji, które podaje tradycja, kilka miast bowiem przypisywało sobie status miejsca narodzin bóstw. Najpowszechniej uznaje się, że Leto miała urodzić bliźnięta na wyspie Delos, dawniej nazywanej Ortygią (zob. *Hymn homerycki 3. Do Apollona* lub Kallimach, *Hymn do Delos*), pod drzewem oliwnym u zbocza góry Cynthos.

²⁸⁹ Góra Solmissos – góra/wzgórze, obecnie nazywane Davut Dağ.

²⁹⁰ Kureci – legendarny lud identyfikowany jako etolski lub akarniański (Strab. X 3,1). Kureci byli silnie związani z kultem Rei oraz Zeusa, a elementem ich obrzędów był głośny taniec w pełnym uzbrojeniu na cześć bóstwa, tzw. taniec pyrrusowy (gr. πυρρίχιος). Nazwa ludu (tj. Κουρήτες) oznacza młodzieńców, młodych wojowników (Abramowiczówna 1958: t. II, 704).

²⁹¹ Według mitu Hera, zazdrosna o związek Zeusa z Leto, nakazała wszystkim krajom prze-ganiać ciężarną i odmawiać jej schronienia. Bogini zesłała także węży Pythona, by ścigał Leto po całym kraju i uniemożliwił jej narodziny bliźniaczych bogów. Hera miała też później dręczyć Latonę, opóźniając poród bliźniąt (Kerenyi 1980: 130). Strabon najwyraźniej czerpie z mitu dot. narodzin Zeusa, według którego Kureci uratowali nowo narodzonego boga przed jego ojcem Kronosem na Krecie, zagłuszając dziecięce kwilenie szczękiem broni, tańcem oraz okrzykami (Kallimach, *Hymn do Zeusa* 45–54).

²⁹² Skopas z Paros – rzeźbiarz oraz architekt, działający w latach 370–330 p.n.e. Był rywalem Praksytelesa. Jego sztukę cechowała ekspresja, dynamika oraz ruch. Do jego prac należą: *Szalejąca menada*, *Pothos*, *Meleager*.

²⁹³ Wskazuje się, że wspomniany przez Strabona zwyczaj ucztowania to element rytuału inicjacyjnego, mający związek z przejściem chłopców w dorosłość. Wspomniane tu obrzędy to odbywające się corocznie misteria na cześć Artemidy, podczas których prawdopodobnie odtwarzano narodziny bogini na Ortygii. Udział w uczcie organizowanej przez kolegium Kuretów, którzy

[21] Miasto [Efez] zamieszkiwali Karowie i Lelegowie, Androklos jednak wypędził oba ludy i osiedlił większość z tych, którzy przybyli wraz z nim, w pobliżu Atenajonu²⁹⁴ i Hypelajonu, zajmując także tereny wokół wzgórza Koressos. Miasto było zamieszkane w ten sposób aż do czasów Krezusa²⁹⁵. Następnie mieszkańcy zeszli z podnóża góry i zasiedlali ziemie wokół obecnej świątyni aż do czasów Aleksandra²⁹⁶. Lizymach postawił mur wokół ówczesnego miasta, ale ponieważ ludzie niechętnie się przesiedlali, poczekał na ulewny deszcz i sam zablokował kanały ściekowe tak, że zalał miasto, a mieszkańcy byli zadowoleni, że zmienili miejsce zamieszkania²⁹⁷. Nazwał miasto Arsinoe, od imienia swojej żony, jednak wzięła górę dawna nazwa miejscowości²⁹⁸. Była tam rada starszych²⁹⁹, zapisana w rejestrze, z którą gromadzili się tak zwani epikleci³⁰⁰, zarządzający wszystkimi sprawami.

[22] Pierwszym budowniczym³⁰¹ świątyni Artemidy był Chersifron³⁰², potem inny ją rozbudował³⁰³. Gdy niejaki Herostratos ją podpalił³⁰⁴, [mieszkańcy] wzniesli drugą, lepszą, ze-

pełnili funkcję kapłanów Artemidy, miał być zarezerwowany dla wtajemniczonych w misteria (zob. Rogers 1991: 68).

²⁹⁴ Strabon nie wymienia Atenajonu jako jednego z siedmiu cudów świata, choć najwcześniejsza znana lista powstała w II w. p.n.e., czyli sto lat przed rozpoczęciem działalności geografa (Clayton, Price 2013: 10, 158).

²⁹⁵ Tj. od IX w. p.n.e. do ok. 560 r. p.n.e.

²⁹⁶ Tj. do 334 r. p.n.e. – po pokonaniu sił perskich w bitwie pod Granikiem Aleksander Wielki wyzwolił greckie miasta leżące w Azji Mniejszej oraz wypędził z nich oligarchów (Hammond 1973: 703).

²⁹⁷ Lizymach (ok. 355–281 p.n.e.) był jednym z generałów Aleksandra, w 323 r. p.n.e. został satrapą Tracji, a w 290 r. p.n.e. przejął panowanie w Efezie. Ze względu na zamulenie portu osadami naniesionymi przez rzekę Kaystros, które przyczyniło się do powstania bagien i spowodowało malarię oraz śmierć wielu mieszkańców miasta, władca przesiedlił ludność do doliny leżącej między górami Koressos oraz Pion. Lizymach wybudował także nowy port oraz otoczył miasto murami obronnymi (*The Coinage of Ephesus* 2005: 3, 4).

²⁹⁸ Nowa nazwa miasta funkcjonowała do 281 r. p.n.e., czyli do śmierci Lizymacha. Potem miasto ponownie przemianowano na Efez.

²⁹⁹ Gr. γερουσία.

³⁰⁰ Dosł. komisja rady miejskiej (Abramowiczówna 1958: t. II, 241).

³⁰¹ Kallimach budowę pierwszej świątyni Artemidy przypisywał Amazonkom (Kallimach, *Hymn do Artemidy* 237–245). Pauzaniusz natomiast uważał, że świątynia pochodzi z czasów poprzedzających przybycie Amazonek (zob. Paus. VII 2, 6–8). Pierwsza budowla miała zostać zniszczona przez powódź w VII w. p.n.e. (Bammer 1990: 141).

³⁰² Chersifron – architekt, pochodzący z Knossos na Krecie. Żył w VI w. p.n.e. Wraz z synem Metegenesem jest twórcą traktatu o inżynierii.

³⁰³ Budowa świątyni Artemidy rozpoczęła się w 550 r. p.n.e. z polecenia króla Krezusa i trwała sto dwadzieścia lat (Szolginia 1992: 14). Za głównych twórców projektu budowli uważa się Chersifrona oraz jego syna Metegenesa. Architekci do budowy świątyni wykorzystali marmur oraz cedr libański, fundamenty na podmokłym gruncie – za radą Teodorosa z Samos, również architekta – przygotowali zaś z węgla drzewnego. W późniejszych latach świątynia była udoskonalana i rozbudowywana przez takich rzeźbiarzy jak Fidiasz, Poliklet czy Kresilas (Szczepaniak 2018: 103). Ostateczne wymiary świątyni wynosiły 130 (115) m długości i 69 (46) m szerokości (Szolginia 1992: 14). W jej wnętrzu zaś znajdował się słynny posąg Artemidy Efeskiej (Clayton, Price 1993: 78–98).

³⁰⁴ Świątynię w 356 r. p.n.e. podpalił szewc Herostratos przekonany, że dzięki temu zyska wieczną sławę (Clayton, Price 1993: 82). Konsekwencja zbrodni była jednak zupełnie inna i poza skazaniem na śmierć, Herostrates został dotknięty tzw. *damnatio memoriae* (łac. „potępienie

brawszy ozdoby kobiece³⁰⁵ i własny majątek. Sprzedali także filary z wcześniejszej świątyni. Świadectwem tego są wydane wówczas dekrety, których – jak mówi Artemidor³⁰⁶ – nie znał Timajos Tauromenijczyk³⁰⁷, a że był też oszczercą oraz oszustem (dlatego nazywano go Epitimajosem)³⁰⁸ to mówił, że odbudowali świątynię z majątków powierzonych im przez Persów. Jednak Efezjczycy nie mieli wtedy pod opieką żadnych skarbów, a gdyby mieli, spłonęłyby one razem ze świątynią³⁰⁹. A po pożarze, gdy dach został zniszczony, kto chciałby mieć skarby znajdujące się w świątyni bez zadaszenia? [Mówi, że] Aleksander obiecał Efezjanom, że pokryje koszty tego, co już powstało i tego, co jeszcze ma zostać wybudowane, pod warunkiem, że on sam będzie miał tam inskrypcję. Ci jednak się nie zgodzili, a jeszcze bardziej nie chcieliby zdobyć sławy przez świętokradztwo i grabież³¹⁰. [Artemidor] chwali też tego z Efezjan, który powiedział do króla, że nie godzi się, by bóg stawiał świątynie innym bóstwom³¹¹.

pamięci”), które polegało na usunięciu imienia skazańca ze wszystkich możliwych dokumentów oraz świadectw kultury w celu zapomnienia o jego istnieniu. Dane sprawcy podpalenia są jednak współcześnie znane dzięki historykowi Teopompowi z Chios. Według Cyserona świątynia Artemidy została spalona w noc narodzin Aleksandra Wielkiego – tj. 19/20 lipca (zob. Cicero, *de Nat. Deo*. II 69).

³⁰⁵ Tj. biżuterię.

³⁰⁶ Artemidor z Efezu – geograf, podróżnik, a także poseł, żyjący na przełomie II i I w. p.n.e. Twórca dzieła geograficznego *Γεωγραφούμενα* w jedenastu księgach, zachowanego we fragmentach dzięki m.in. Strabonowi i Pliniuszowi.

³⁰⁷ Timajos z Tauromenion – historyk, żyjący w IV/III w. p.n.e. na Sycylii, a od 312 r. p.n.e. w Atenach jako metojk. Autor *Zwycięzców olimpijskich* (gr. *Ὀλυμπιονίκαι*) oraz *Dziejów* (gr. *Ἱστορίαι*). Drugi utwór został napisany w trzydziestu ośmiu księgach i przedstawiał dzieje Greków na Sycylii, w Italii oraz w południowej Galii (Lévêque 1973: 435).

³⁰⁸ Gra słów: Timajos, którego imię pochodzi od gr. *τιμαῖος*, czyli „wysoko ceniony” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 325) był uważany za oszusta oraz nierzetelnego pisarza. Otrzymał przezwisko Epitimajos, od gr. *ἐπιτίμαος*, czyli „wynajdujący błędy” (Abramowiczówna 1958: t. II, 280), bowiem inni historycy (głównie Polibiusz) uważali, że spisywał historię i opisywał miejsca, czerpiąc informacje z ksiąg i nie posiadając własnej wiedzy. Zarzucano mu, że świadomie przeinaczał prawdę pod wpływem własnych przekonań i nie był obiektywny wobec dokonań tyranów, a także że miewał skłonności do retoryki. Mimo to był dla wielu autorytetem, ponieważ korzystał z wielu różnorodnych źródeł i zwracał szczególną uwagę na daty, a nawet na błędy szczegóły (Baron 2009: 1–34; Lévêque 1973: 434–435). Artemidor, jako mieszkaniec Efezu, również zarzuca Timajosowi, że nie zna prawdy i powieła „niekorzystną” dla miasta wersję wydarzeń (Ath. VI 272b; Polyb. XII).

³⁰⁹ Sanktuarium przez długi czas pełniło funkcję skarbcza, w którym składano depozyty ze względu na boską ochronę przechowywanych skarbów. Depozyty (monety, pisma, biżuteria itp.) składali zarówno królowie, miasta, jak i zwykli obywatele. Interesanci przechowywali w świątyni swoje pieniądze lub przedmioty o wysokiej wartości na czas określony, a w przypadku śmierci deponenta, skarb przejmowała świątynia. Większość skarbcza zajmowały jednak dary złożone bóstwu przez obywateli, a świadectwem ich hojności były kamienne dekrety dziękczynne wystawione w świątyni (Szczepaniak 2018: 105).

³¹⁰ Jako odniesienie do zarzutu, że ukradli perskie skarby ze świątyni.

³¹¹ W starożytności wierzono w boskie pochodzenie Aleksandra Wielkiego – legenda boskości została zapoczątkowana przez samych rodziców Aleksandra, którzy głosili, że jest on synem Zeusa Ammona, który począł Aleksandra z Olimpias pod postacią węża (zob. Plut. *Alex.* 2; Nawotka 2007: 20). Mimo odmowy Efezjan, Aleksander pomógł przy odbudowie, polecając sporządzenie projektu świątyni swojemu architektowi Dejnokratesowi.

[23] Po ukończeniu budowy świątyni³¹², która – jak mówi – była dziełem Dejnokratesa³¹³ (tego samego, który zbudował Aleksandrię i tego samego, który poprzysiągł Aleksandrowi, że przekształci Athos³¹⁴ na jego podobieństwo, tak [żeby wyglądała] jakby Aleksander wylewał wino na libację z jakiegoś dzbanu do misy, oraz że wybuduje dwa miasta, jedno z prawej strony góry, drugie z lewej, a od jednego do drugiego będzie płynęła rzeka)³¹⁵, po ukończeniu świątyni, zdobyto mnóstwo innych darów wotywnych w zamian za nadanie wysokich zaszczytów ich twórcom, ołtarz zaś był niemal całkowicie wypełniony dziełami Praksytelesa³¹⁶. Pokazali nam także niektóre z prac Thrasona³¹⁷, którego jest Hekatesion³¹⁸, woskowa³¹⁹ Penelopa³²⁰ oraz staruszka Eurykleja³²¹. Jako kapłanów mieli eunuchów³²², których nazywali Megabyzami. Gdzie indziej poszukiwali zawsze jakichś ludzi godnych takiego stanowiska i bardzo ich szanowali. Dziewczęta musiały sprawować obrzędy religijne wraz z Megabyzami³²³. Obecnie jedne spośród zwyczajów przestrzegają, inne zaś w mniejszym stopniu. Świątynia zarówno teraz, jak i dawniej, pozostaje bezpiecznym miejscem, choć zdarzyło się, że granice azylu często były zmieniane³²⁴:

³¹² Odbudowę świątyni rozpoczęto w 323 r. p.n.e. po śmierci Aleksandra Wielkiego i zakończono w połowie III w. p.n.e. Pracę sfinansowano z pieniędzy uzyskanych od obywateli Efezu oraz ze sprzedaży niektórych elementów architektonicznych spalonej świątyni. Wymiary budowli były takie same jak poprzedniego przybytku (Szczepaniak 2018: 104).

³¹³ Dejnokrates z Rodos – architekt Aleksandra Wielkiego, żyjący w IV w. p.n.e. Wśród innych autorów jego imię bywa również wymieniane jako Dinokrates lub Chejrokrates (Kramer 1982: 175). Do jego najlepszych prac zalicza się plan miasta Aleksandrii, stos pogrzebowy dla Hefajstiona i odbudowę Artemizjonu.

³¹⁴ Góra Athos – szczyt górski należący do pasma Athos, położony na Półwyspie Chalcydickim w Grecji, o wys. 2033 m n.p.m.

³¹⁵ Aleksander miał odrzucić propozycję architekta, ponieważ Dejnokrates nie brał pod uwagę warunków życia mieszkańców – przyznał, że nie planuje uprawy zboża w pobliżu miasta, zamiast tego chciał je transportować drogą morską. Plan ten był nieopłacalny, ponieważ teren obecnej Aleksandrii był znacznie bardziej żyzny i otwarty niż tereny góry Athos. Plan przekucia góry Athos na podobieństwo Aleksandra wykorzystał w swoim dziele Witruwiusz (Vit. II 1).

³¹⁶ Praksyteles z Aten – rzeźbiarz, żyjący w latach ok. 380–330 p.n.e. Przedstawiciel stylu późnoklasycznego, jego rzeźby cechowały: kontrapost, miękki modelunek, wdzięk postaci. Do najważniejszych dzieł zalicza się m.in. *Afrodytę z Knidos*, *Hermesa z małym Dionizosem*, *Apolla Sauroktonosa*.

³¹⁷ Bliżej nieznany, najprawdopodobniej to ten sam artysta, który pojawia się u Pliniusza (zob. Plin. *Nat.* XXXIV 8).

³¹⁸ Tj. posąg Hekate, bogini ciemności i zjawisk nadprzyrodzonych.

³¹⁹ G. Kramer w swojej edycji (Kramer 1852: 175) przed imieniem Penelopy zamiast słowa κρήνη, czyli „źródło, fontanna” (Abramowiczówna 1958: t. II, 713) proponuje lekcję κηρίνη, tj. „woskowy, słaby, o kobiecie umalowana” (Abramowiczówna 1958: t. II, 658). Kramer – ponieważ autor nie precyzuje, czy to posąg Penelopy był wykonany z wosku, czy był umieszczony w wosku – podaje w wątpliwość tego typu związek z Penelopą i odrzuca wersję o postaci Penelopy z wosku, bowiem żaden starożytny autor nie wspomina o tego rodzaju posągu.

³²⁰ Penelopa – żona Odyseusza i matka Telemacha, archetyp wiernej żony.

³²¹ Eurykleja – piastunka Odyseusza, była pierwszą, która rozpoznała Odysa po jego powrocie do Itaki.

³²² Wykastrowani niewolnicy sprowadzani z innych krajów. Widoczny jest związek z kultem Kybele, w którym wszyscy kapłani zostawali eunuchami wskutek samokastracji.

³²³ Zazwyczaj to kobiety, dziewice, były kapłankami w świątyni i sprawowały wszelkie obrzędy (Szczepaniak 2018: 105).

³²⁴ Artemizjon, jako miejsce kultu, posiadało przywilej nietykalności i mogło obejmować prawem azylu zbiegów szukających schronienia na terenie świątyni. Wśród starożytnych istniało

gdy Aleksander rozszerzył go na długość stadionu; gdy Mitrydates³²⁵ wystrzelił strzałę z rogu dachu i uważał, że nieznacznie przekroczyła granicę stadionu; gdy Antoniusz³²⁶ podwoił długość i objął prawem azylu pewną część miasta. To działanie jednak okazało się szkodliwe i sprawiło, że miasto znalazło się w rękach przestępców, dlatego Cezar August zniósł przywilej³²⁷.

[24] Miasto ma arsenał i port. Główni architekci zwężili ujście portu, jednak wraz z królem, który wydał ten rozkaz, zostali oszukani. Królem był Attalos Filadelfos³²⁸. Sądząc bowiem, że wjazd dla dużych statków handlowych będzie głęboki, jeśli nasyp zostanie ułożony przy bardzo szerokim ujściu rzeki – a sam port był wcześniej płytszy z powodu grobli na rzece Kaystros – rozkazał zbudować wał. Stało się całkiem odwrotnie: usypana bowiem wewnątrz ziemia sprawiła, że cały port stał się płytszy aż do ujścia. Wcześniej przypływy i odpływy morza zabierały muł w wystarczającej ilości i wyciągały na zewnątrz. Taki jest więc port. Miasto natomiast, z uwagi na dogodne położenie pod innymi względami, rozrasta się każdego dnia, będąc największym ośrodkiem handlu w Azji³²⁹ po tej stronie Tauru.

[25] Godni wspomnienia mężowie urodzili się w tym mieście: w czasach starożytnych Heraklit³³⁰ zwany Skotejnos³³¹ oraz Hermodoros³³², o którym sam Heraklit mówi³³³: „Słuszne

bowiem przekonanie, że nikt w obawie przed gniewem bóstwa, nie odważy się pojmać kogoś, kto stał się boską własnością (Szczepaniak 2018: 105).

³²⁵ Mitrydates VI Eupator – król Pontu, żyjący w latach 135–63 p.n.e. Prowadził wojny z Rzymem, sprawca tzw. niesporów efeskich, czyli rzezi na przybyszach z Italii.

³²⁶ Marek Antoniusz (83–30 p.n.e.) przebywał w Efezie za czasów prokonsulatu (Plut. *Ant.* 24).

³²⁷ Zwiększenie granicy przez Marka Antoniusza spowodowało, że do miasta zaczęło przybywać coraz więcej przestępców i znacznie obniżyło się poczucie bezpieczeństwa mieszkańców, więc konieczne było wprowadzenie zmian. Gdy Oktawian August przejął władzę w 27 r. p.n.e., poza zmianami w prawie azylu, uczynił Efez prowincją Rzymu (*The Coinage of Ephesos* 2005: 9).

³²⁸ Attalos II Filadelfos – król Pergamonu, założyciel miasta Attalia (dzisiejsza Antalya), żyjący w latach 220–138 p.n.e.

³²⁹ Prowincja Azja – król Pergamonu, Attalos III, nie mając prawowitego następcy tronu, jako sojusznik Rzymu postanowił przekazać swoje królestwo Imperium Rzymskiemu. W skład prowincji wchodziły: Myzja, Troada, Eolia, Karia, Lydia, Jonia oraz wyspy Morza Egejskiego, z wyjątkiem Krety.

³³⁰ Heraklit z Efezu – filozof, żyjący w latach ok. 540–480 p.n.e. Kontynuator jońskiej filozofii przyrody, prowadził badania nad *arché*, wierząc, że zasadą świata jest ogień. Od jego poprzedników odróżnia go patrzenie na człowieka jako na przedmiot badania oraz koncepcja *logosu*. Twierdził, że świat jest wieczny oraz że nie stworzył go żaden bóg. Najważniejszą myślą w filozofii Heraklita jest wariabilizm i jego teoria zmienności – wg filozofa zmiana była pojmowana jako centralny element świata. Uważa się, że jest autorem traktatu *O naturze* (gr. *Περὶ φύσεως*). To Heraklit wypowiedział słynne zdanie: „wszystko płynie i nic nie stoi w miejscu” (gr. „πάντα ῥεῖ καὶ οὐδὲν μένει”) (Reale 2000: 93–102).

³³¹ Przydomek „Skotejnos” pochodzi od gr. *σκοτεινός* i oznacza „ciemny, niejasny, niezrozumiały” (Abramowiczówna 1958: t. IV, 71). Heraklit byłwał określanym „ciemnym” przede wszystkim ze względu na swój niejasny i trudny do zrozumienia styl wypowiedzi – swoje poglądy w pismach przedstawiał za pomocą alegorii, niemożliwych do zrozumienia dla ludzi niewtajemniczonych. Filozofa nazywano jeszcze mianem „płaczącego filozofa”, co odnosiło się do jego koncepcji filozoficznych dotyczących człowieka oraz świata, a także do jego samotnego trybu życia – Heraklit bowiem odsunął się od ludzi i mieszkał w odosobnieniu (Reale 2000: 93).

³³² Hermodoros z Efezu – filozof, żyjący w IV w. p.n.e., według tradycji został wygnany z Efezu i przybył do Rzymu, gdzie wyjaśnił decemwirom greckie prawa, przez co brał udział w układaniu praw XII tablic (Pompon. *de Oryg. Jur.* Dig. 1. tit.2).

³³³ Fr. 3a Diels.

było powieszenie Efezjan od wieku młodzieńczego wzwyż, którzy wypędzili Hermodorosa, najpożyteczniejszego pośród nich męża, mówiąc «Niech nikt z nas nie będzie zbyt użyteczny, a jeśli nie, to niech będzie gdzie indziej wśród innych ludzi»³³⁴. Zdaje się, że ten sam Hermodoros spisał pewne prawa dla Rzymian³³⁴. Także poeta Hipponaks³³⁵ pochodzi z Efezu oraz malarze: Parrasjos³³⁶ i Apelles³³⁷. Z nowszych czasów zaś pochodzą: Artemidor³³⁸ i mówca Aleksander³³⁹ pozdrawiany jako Lychnos³⁴⁰, który był mężem stanu, spisał historię i pozostawił po sobie wiersze, w których opisuje zjawiska niebieskie i sporządza opis geograficzny kontynentów, o każdym wydając poemat.

[26] Za ujściem rzeki Kaystros znajduje się jezioro rozlewające się w głąb lądu od morza, zwane Selinusia, a dalej inne, które się z nim zlewa. Oba jeziora przynoszą duże dochody, których królowie pozbawili boginię, mimo że były święte, ale Rzymianie je przywrócili³⁴¹. Jednak poborcy dochodów państwowych przy użyciu siły ponownie przekształcili opłaty na swoją korzyść. Natomiast Artemidor, jak mówi, wysłany w charakterze posła, odzyskał jeziora dla bogini i pozyskał [region] Herakleotis odłączony [od Efezu] po rozstrzygnięciu sprawy w Rzymie. W zamian za to miasto wzniosło w świątyni jego złotą podobiznę. W dolinie jeziora jest świątynia króla. Mówią, że budowlę postawił Agamemnon.

BIBLIOGRAFIA

Źródła, przekłady, komentarze

Anacreon of Teos: testimonia and fragments, ed. H. Bernsdorff, Oxford–New York 2021.
Ancient Greek Lyrics, ed. W. Barnstone, Bloomington–Indianapolis 2010.

³³⁴ Plin. *Nat.* XXXIV 11.

³³⁵ Zob. przyp. 55.

³³⁶ Parrasjos – malarz, żyjący w latach ok.420–370 p.n.e. Słynął z doskonałego oddawania konturów, symetrii obrazu oraz efektu iluzji. Był rywalem Zeuksisa i Timantesa.

³³⁷ Apelles – malarz, żyjący w IV w. p.n.e., nadworny malarz Filipa II oraz Aleksandra Wielkiego. Najwięcej informacji o Apellesie przekazuje Pliniusz (zob. Plin. *Nat.* XXXV 34–38). Jego warsztat cechowały: wdzięk, realizm, delikatny koloryt oraz kontur.

³³⁸ W swojej edycji A. Meineke dodaje imię Artemidora (Meineke 1877: 896), Kramer natomiast pomija je w swoim wydaniu (1952: 176) bowiem uważa, że gdyby Strabon rzeczywiście umieścił jego imię w oryginalnym rękopisie tego fragmentu, opatrzyłby wspomnienie o Artemidorze krótką charakterystyką jego osoby lub dokonań. To pominięcie jest godne uwagi, ponieważ Strabon bardzo często cytuje i powołuje się na Artemidora – S. Radt przyjmuje, że Strabon mógł być tak zaznajomiony z twórczością oraz osobą Artemidora, iż najzwyczajniej zapomniał go wymienić lub wziął to za oczywistość (Radt 2009: 35).

³³⁹ Aleksander Efeski – retor oraz poeta, żyjący w I w. p.n.e. Autor dwóch napisanych heksametrem dzieł: o astronomii oraz o geografii. W drugim z wymienionych Aleksander opisał wszystkie kontynenty, traktując o każdym w osobnym poemacie, których tytuły pochodziły od nazw kontynentów. Najprawdopodobniej to o nim wspominał Cyceron, pisząc, że nie jest dobrym poetą (zob. Cicero, *ad Att.* 22, 7).

³⁴⁰ Gr. λύχνος oznacza „lampa, kaganek” (Abramowiczówna 1958: t. III, 58). Przydomek nadany filozofowi może mieć tutaj symboliczne znaczenie światła w kontekście duchowym lub filozoficznym i odnosić się do „oświećlania drogi” swoją wiedzą oraz utworami innym obywatelom.

³⁴¹ Gdy Efez przeszedł pod panowanie królestwa Pergamonu, miasto zostało pozbawione dochodów z obu jezior należących do świątyni Artemidy. Po śmierci Attalosa, zgodnie z jego testamentem, Efez znalazł się pod panowaniem Cesarstwa Rzymskiego i został przekształcony w jego prowincję. Rzym zwrócił dochody Efezowi, jednak publikanie ponownie zabrali je miastu.

- Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010.
- Atenajos, *Naucraticae Dipnosophistarum*, ed. G. Kaibel, Stuttgartiae 1966.
- Caius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, ed. K.F.Th. Mayhoff, Lipsiae 1906.
- Callimachus, *Hymns and Epigrams*, ed. Ulr. von Wilamowitz-Moellendorff, Berlin 1897.
- Callimachus, Musaeus, *Aetia, Iambi, Hecale and Other Fragments. Hero and Leander*, eds. C.A. Trypanis, T. Gelzer, C.H. Whitman, Loeb Classical Library 421, Cambridge 1973.
- Cicero, *De Natura Deorum*, ed. O. Plasberg, Leipzig 1917.
- Conon, *Narrations*, w: Photius, *The Bibliotheca*, ed. R. Pearse, transl. B. Kiesling, Paris, w: [https://www.tertullian.org/fathers/photius_01toc.htm].
- Die Fragmente der griechischen Historiker*, vol. 1A & 2A & 2B, ed. F. Jacoby, Leiden 1995.
- Die Fragmente der Vorsokratiker*, H. Diels, Berlin 1912.
- Diodorus Siculus, *Library of History*, vol. V: Books 12.41–13., ed. C.H. Oldfather, Loeb Classical Library 384., Cambridge–MA 1950.
- Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, w: [<http://www.biblioteka.kijowski.pl>].
- Etymologicum Magnum*, ed. T. Gaisford, Oxonii 1848.
- Fragmenta historicorum Graecorum*, vol. I, eds. K. Müller, T. Müller, Parisiis 1841.
- Fragmenta historicorum Graecorum*, vol. II, ed. K. Müller, Parisiis 1848.
- Greek Lyric*, vol. II: *Anacreon, Anacreontea, Choral Lyric from Olympus to Alcman*, ed. D.A. Campbell, Loeb Classical Library 143, Cambridge–MA 1988.
- Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Warszawa 1954.
- Homer, *Iliada*, przeł. K. Jeżewska, oprac. J. Łanowski, Wrocław–Kraków 1981.
- Homer, *Odyseja*, przeł. J. Paradowski, Warszawa 1964.
- YMNOI OMHPIKOI*, czyli hymny homeryckie, ed. W. Appel, Toruń 2001.
- Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, vol. I, ed. M.L. West, Oxonii 1978.
- Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, vol. II, ed. M.L. West, Oxonii 1980.
- Jamblich, *O życiu pitagorejskim*, przeł. J. Gajda–Krynica, w: [<http://www.biblioteka.kijowski.pl>].
- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, przeł. Z. Kubiak, J. Radożycki, w: [<http://www.biblioteka.kijowski.pl>].
- Kallimach, *Dzieła poetyckie*, t. I, przeł. J. Ławińska-Tyszkowska i A. Kotlińska-Toma, w: *Biblioteka Antyczna*, t. XLIX, Wrocław 2016.
- Komedia grecka. Od Epicharma do Menandra. Wybór fragmentów*, K. Bartol, J. Danielewicz, Warszawa 2011.
- M. Tullii Ciceronis De Natura Deorum*, ed. Francis Brooks, London 1896.
- O początkach prawa i wszystkich urzędów oraz o następstwie prawników: 2 tytuł 1 księgi Digestów: tekst-tłumaczenie-komentarz*, przeł. A. Tarwacka, „Zeszyty Prawnicze” 3 (2003), nr 1, 197–242.
- Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie: W świątyni i w micie (księgi I, II, III i VII)*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1973.
- Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie: Na olimpijskiej bieżni i w boju (księgi V, VI i IV)*, przeł. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1968.
- Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie: U stóp boga Apollona (księgi VIII, IX, X)*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, H. Podbielski, oprac. H. Podbielski, Wrocław 1989.
- Platon, *Protagoras*, przeł. W. Witwicki, Warszawa 1958.
- Pliny the Elder, *The Natural History*, transl. J. Bostock, London 1855.
- Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, t. I, przeł. T. Sinko, Wrocław 1955.
- Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, t. III, przeł. T. Sinko, Wrocław 1955.
- Plutarch's Lives*, ed. B. Perrin, Cambridge–MA 1916.
- Polybius, *Historiae*, ed. Th. Büttner-Wobst, Leipzig 1893.
- Polybius, *Histories, Book 12th*, ed. E.S. Shuckburgh, London–New York 1962.
- Stephanos Byzantios, *Ethnica*, ed. A. Meineke, Berolini 1849, 288.
- Strabonis *Geographica*, ed. A. Meineke, Leipzig 1877.

- Strabons Geographika, Band 8. Buch XIV–XVII: Kommentar*, ed. S. Radt, Göttingen 2009.
- Strabonis Geographica*, vol. II, ed. G. Kramer, Berolini 1852.
- Strabo's Map*, w: [<https://digitalmapsoftheancientworld.com/ancient-maps/strabos-map>].
- Suidae Lexicon*, ed. I. Bekker, Berolini, 1854.
- The Geography of Strabo*, ed. H.L. Jones, Cambridge–London 1924.
- The Geography of Strabo vol. III*, eds. H.C. Hamilton, W. Falconer, London–New York 1903.
- Tukidydes, *Wojna Peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1988.
- Vitruvius, *On Architecture*, ed. F. Krohn, Lipsiae 1912.
- Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przeł. K. Kumaniecki, *Biblioteka Antyczna*, t. IV, Wrocław 2006.

Opracowania

- Abramowiczówna (red.) 1958–1965: *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. I–IV, Warszawa 1958–1965.
- Bammer 1990: A. Bammer, *A „Peripteros” of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus*, „*Anatolian Studies*” 40 (1990), 137–160.
- Baron 2009: Chr. Baron, *The use and abuse of historians: Polybios' book XII and our evidence for Timaios*, „*Ancient Society*” 39 (2009), 1–34.
- Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World. Antiquity*, vol. I–XV, eds. H. Cancik, H. Schneider, transl. Chr.F. Salazar, Boston–Leiden 2002.
- Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World. Classical Tradition*, vol. I–V, eds. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester, transl. F.G. Gentry, Boston–Leiden 2006.
- Cadoux 1938: C.J. Cadoux, *Ancient Smyrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 A.D.*, Oxford 1938.
- Clarke 1812: E.D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, vol. II, London 1812.
- Clarke 1814: E.D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, vol. III, London 1814.
- Clayton, Price 2013: P.A. Clayton, M. Price, *The Seven Wonders of the Ancient World*, eds. P.A. Clayton, M. Price, London 2013.
- Cook 1958/1959: J.M. Cook, *Old Smyrna, 1948–1951*, „*The Annual of the British School at Athens*” 53/54 (1958/1959), 1–34.
- Croon 1961: J.H. Croon, *Hot Springs and Healing: A Preliminary Answer*, „*Mnemosyne*” 4th Series, 14 (1961), z. 2, 140–141.
- Danielewicz 1996: J. Danielewicz, *Liryka starożytnej Grecji*, Warszawa–Poznań 1996.
- Daubner 2013: F. Daubner, *Katakekaumene*, w: *The Encyclopedia of Ancient History*, 1st ed. Malden 2013.
- Dueck 2000: D. Dueck, *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome*, London 2000.
- Dueck 2020: D. Dueck, *The Routledge Companion to Strabo*, ed. D. Dueck, London 2020.
- Encyklopedia sztuki starożytnej*, praca zbiorowa, Warszawa 1998.
- Fernandez, Tamaro 2004: T. Fernández, E. Tamaro, *Biografía de Estrabón*, w: *Biografías y Vidas. La enciclopedia biográfica en línea* (2004), w: [www.biografiasyvidas.com/biografia/e/estrabon/].
- Fontenrose 1988: J.E. Fontenrose, *Didyma: Apollo's Oracle, Cult and Companions*, Berkeley 1988.
- Gates 2011: Ch. Gates, *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, New York 2011.
- Grimal 2008: P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 2008.
- Hard, Rose 2004: R. Hard, H.J. Rose, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, New York 2004.

- Hammond 1973: N.G.L. Hammond, *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, Warszawa 1973.
- Hazlitt 1851: W. Hazlitt, *The classical gazetteer; a dictionary of ancient geography, sacred and profane*, ed. W. Hazlitt, London 1851.
- Jurewicz (red.) 2021: *Słownik grecko-polski*, red. O. Jurewicz, Truskaw 2021.
- Katsonopoulou 2021: D. Katsonopoulou, *The cult of Poseidon Helikonios from Helike of Achaia to Asia Minor and the Black Sea*, „História: Questões & Debates” 69 (2021), nr 1, 121–135.
- Kerenyi 1980: K. Kerenyi, *The Gods of the Greeks*, London 1980.
- Kerenyi 2004: K. Kerenyi, *Eleusis*, przeł. I. Kania, Tyniec 2004.
- Kostuch 2021: L. Kostuch, *Nosos i poliorkia. Choroby w hellenickim obozie wojskowym*, „Almanach Historyczny” XXIII (2021), z. 2, 53–78.
- Krsek 1902: F. Krsek, *Ptactvo v příslovích a pořekadlech řeckých*, „Listy filologické” 29 (1902), nr 1, 20–26.
- Kuciak 2015: J. Kuciak, *Pierwszy, który zapragnął panować na morzu – siły morskie Polikratesa z Samos*, w: *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym*, red. S. Sprawski, Kraków 2015, 9–35.
- Kuciak 2016: J. Kuciak, *Wenn Macht und Dichtung sich begegnen – Polykrates und Anacreon im Lichte der griechischen Literatur*, „Electrum” 23 (2016), 9–23.
- Kuin 2017: I.N. Kuin, *Rewriting Family History: Strabo and the Mithridatic Wars*, „Phoenix” 71 (2017), nr 1–2, 102–118.
- Kulesza (red.) 2012: *Słownik kultury antycznej*, red. R. Kulesza, wyd. 2, Warszawa 2012.
- Kulesza 2013: R. Kulesza, *Antyczna Hellada. Szkice z dziejów starożytnych Greków*, Warszawa 2013.
- Kumaniecki 1987: K. Kumaniecki, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1987.
- Lawrence 2007: K. Lawrence, *The Portrait of Homer in Strabo's Geography*, „Classical Philology” 102 (2007), nr 4, 363–388.
- Leake 1824: W.M. Leake, *Journal of a tour in Asia Minor: with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, London 1824.
- Lempriere 1839: *A Classical Dictionary*, vol. I–II, eds. J. Lempriere, F.D. Lempriere, London 1839.
- Lévêque 1973: P. Lévêque, *Świat grecki*, Warszawa 1973.
- Liddell, Scott (eds.) 1901: *A Greek-English Lexicon (8th ed.)*, eds. H.G. Liddell, R. Scott, Oxford 1901.
- Lindsay 2014: H. Lindsay, *Strabo and the shape of his Historika Hypomnemata*, „The Ancient History Bulletin” 28 (2014), nr 1–2, 1–19.
- Ławińska-Tyszkowska 2006–2007: J. Ławińska-Tyszkowska, *Obrazy i kolekcje dzieł sztuki u Strabona*, „Roczniki Humanistyczne” LIV–LV (2006–2007), z. 3, 65–75.
- Mac Sweeney 2013: N. Mac Sweeney, *Foundation Myths and Politics in Ancient Ionia*, Cambridge 2013.
- Mayerson 2001: Ph. Mayerson, *Classical Mythology in Literature, Art, and Music*, Indianapolis 2001.
- Mylonas 1947: G.E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, „The Classical Journal” 43, (1947), nr 3, 130–146.
- Nawotka 2007: K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2007.
- Oxford Research Encyclopedias, Oxford University Press 2022, w: [https://oxfordre.com].
- Pacewicz 2007: A. Pacewicz, *Strabon, Geografia XVII 1, 36*, „Classica Wratislaviensia” XXVII (2007), nr 27, 89–95.
- Parandowski 1989: J. Parandowski, *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Poznań 1989.
- Payne 2017: M.J. Payne, „The Milk of Birds”: *A Proverbial Phrase, Ancient and Modern, and its Link to Nature*, „Athens Journal of Philology” 4 (2017), nr 2, 95–110.
- Piotrowicz 1994: L. Piotrowicz, *Atlas historii starożytnej*, Warszawa 1994.
- Piszczyk (red.) 1983: *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczyk, Warszawa 1983.
- Podbielski 2018: H. Podbielski, *Literatura Grecji starożytnej*, t. II, red. H. Podbielski, Lublin 2018.
- Pothecary 1999: S. Pothecary, *Strabo, the Geographer; His Name and its meaning*, „Mnemosyne” 52 (1999), z. 6, 691–703.
- Pothecary 2005: S. Pothecary, *Strabo's lost History* (2005), w: [http://www.strabo.ca/history.html].

- Pothecary 2007: S. Pothecary, *When was the Geography written?* (2007), w: [http://www.strabo.ca/when.html].
- Rathmayr 2010: E. Rathmayr, *Die Präsenz des Ktistes Androklos in Ephesos*, „Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse” 1 (2010), 19–60.
- Reale 1999: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. III: *Systemy epoki hellenistycznej*, przeł. E.I. Zieliński, Lublin 1999.
- Reale 1999: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. IV: *Szkoły epoki cesarstwa*, przeł. E.I. Zieliński, Lublin 1999.
- Reale 2000: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. I: *Od początków do Sokratesa*, przeł. E.I. Zieliński, Lublin 2000.
- Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, eds. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, H. Gärtner, Metzler 1893–1980, w: [https://de.wikisource.org/wiki/Paulys_Realencyclop%C3%A4die_der_classischen_Altertumswissenschaft].
- Rogers 1991: G.M. Rogers, *The Sacred Identity of Ephesos: Foundation Myths of a Roman City*, London 1991.
- Roller 2018: D.W. Roller, *A Historical and Topographical Guide to the Geography of Strabo*, Cambridge 2018.
- Saldaña 2015: M. Saldaña, *Cave and City: A Procedural Reconstruction of the Urban Topography of Magnesia on the Maeander*, Los Angeles 2015.
- Schmidt 2006: J. Schmidt, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Katowice 2006.
- Shingley 1987: G. Shingley, *A history of Samos, 800–188 BC*, New York 1987.
- Silver 2019: C. Silver, *The Amazons were more than a myth: archaeological and written evidence for the ancient warrior women* (2019), w: [https://allthatsinteresting.com/amazon-women].
- Smith (ed.) 1857: *A Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. W. Smith, London 1857.
- Smith (ed.) 1873: *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, ed. W. Smith, London 1873.
- Smith (ed.) 1890: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, ed. W. Smith, London 1890.
- Stabryła 2002: S. Stabryła: *Historia literatury starożytnej Grecji i Rzymu*, Wrocław 2002.
- Szczepaniak 2018: T.T. Szczepaniak, *Kontekst historyczno-kulturowy orzeczeń Soboru Efezkiego*, „Theological Research” 6 (2018), 99–117.
- Szolginia 1992: *Architektura*, Warszawa 1992.
- Tarn 1957: W. Tarn, *Cywilizacja hellenistyczna*, Warszawa 1957.
- The Coinage of Ephesus*, Sydney 2005, w: [http://humanities.mq.edu.au/acans/ephesus/index.htm].
- van der Toorn, Beeking (eds.) 1999: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, eds. K. van der Toorn, B. Beeking, P.W. van der Horst, Cambridge 1999.
- Warmington 1963: C.M., Warmington, *The Ancient Explorers*, Harmondsworth 1963.
- Wasson 2008: R.G. Wasson, A. Hofmann, *The Road to Eleusis: Unveiling the Secret of the Mysteries*, Berkeley 2008.
- Weber 2020: U. Weber, *Das Apollonheiligtum von Didyma – Dargestellt an seiner Forschungsgeschichte von der Renaissance bis zur Gegenwart*, Darmstadt 2020.
- West 1974: M.L. West, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, Berlin 1974.
- Wipszycka 1982: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. I, red. E. Wipszycka, Warszawa 1982.
- Wipszycka, Bravo 2009: E. Wipszycka, B. Bravo, *Historia starożytnych Greków*, t. II: *Okres klasyczny*, Warszawa 2009.
- Wipszycka, Bravo 2010: E. Wipszycka, B. Bravo, *Historia starożytnych Greków*, t. III: *Okres hellenistyczny*, Warszawa 2010.
- Wróbel 2012: M. Wróbel, *Strabon i Rzym*, „Classica Wratislaviensia” XXXII (2012), 117–127.
- Yamaç 2013: A. Yamaç, *Anatolian Caves in Strabo's Geographica*, Istanbul 2013.